

Meester I.S.
Mysterieuze
schilder van
fraaie gebreken
CULTUUR C4

Gerhard Richter
Expositie in Parijs werpt nieuw
licht op de Duitse sterschilder
CULTUUR C6-7

ANALYSE AMERIKAANSE POLITIEK

Witte Huis krijgt klap Democraten

De Republikeinen van Trump zijn te verslaan,
lieten de Democraten zien bij vier verkiezingen.

Merijn de Waal
AMSTERDAM

De Democraten hebben dinsdag laten zien dat de regerende Republikeinse Partij tien maanden na het aantreden van president Trump electoraal kwetsbaar is. In zowel de strijd om het burgemeesterschap van New York als in die om gouverneursposten in New Jersey en Virginia wonnen kandidaten van de Democratische Partij met relatief ruime marges. Ook een referendum over een voor Democraten gunstige kieskaart in Californië werd gewonnen.

Terwijl ze landelijk nog zeker een jaar tot de oppositie veroordeeld is, vormen de vier zeges daarmee een belangrijke opsteker voor de al een jaar dolende Democratische Partij. En moet de uitslag zeker drie alarmbellen laten afgaan in het Witte Huis en binnen Trumps partij.

ten van levensonderhoud, nadat de inflatie onder zittend president Biden kort na de coronapandemie plots hoog opliep.

Op zijn eerste speerpunt heeft Trump geleverd: de grens met Mexico zit potdicht en mensen zonder verblijfspapieren worden door zijn regering met veel federaal machtsvertoon de VS uitgezet. Maar over de economie zijn kiezers tien maanden na zijn aantreden minstens zo ontevreden als bij zijn uitverkiezing, najaar 2024. De inflatie is gestabiliseerd rond de 3 procent en de macro-economische groei is op orde, maar veel burgers klagen daar (te) weinig van te profiteren. In een dinsdagavond bekendgemaakte exitpoll van CNN klagen veel kiezers over de staat van de economie en geven velen aan dat ze met hun stem ook een boodschap aan Trump wilden afgeven.

Dit kan niet als een verrassing komen nu veel meer Amerikanen economische onzekerheid ervaren. Een belangrijke graadmeter hiervoor is het consumentenvertrouwen, dat maandelijks wordt gepeild door de universiteit van Michigan. Na een eerdere korte dip rond Trumps openingsschot in zijn mondiale heffingenoorlog, begin dit voorjaar, is dit cijfer de afgelopen weken opnieuw gekelderd. Het bevindt zich nu rond hetzelfde niveau als in juli 2022, toen de prijzen begonnen op te lopen.

Trump muntte die inflatie tijdens de campagne effectief als 'Bidenflation' en beloofde haar niet alleen te

Lees verder op pagina 4

ECONOMIE

Trump's economie zorgt voor onvrede

Donald Trump en zijn Republikeinen wonnen vorig jaar het Witte Huis en beide kamers van het Congres op twee centrale campagnethema's: de economie en migratie. Kiezers wilden orde aan de zuidgrens, waar dagelijks duizenden immigranten het land binnen konden lopen. En bijna elke Amerikaan klaagde over de gestegen kos-

Jeugdzorg

Praat voortaan niet alleen óver kinderen, maar luister naar ze

IN HET NIEUWS 8-9

Lege stallen
In de Peel ligt het leven stil door de opkoopregeling

BINNENLAND 12-13

Indonesië
Omstreden Soeharto straks 'Nationale Held'?

BUITENLAND 19

Schoolboeken
Scholen willen boekenmarkt openbreken

ECONOMIE 23

Advertentie

~~OP EEN DAG~~
**BEGINNEN MET
ZERO WASTE**

Waar wacht
je nog op?

pre
zero

IN HET LAND
ARNHEM

FREEK SCHRAVESANDE

Tweede ring

Als er niemand, helemaal niemand op je uitvaart komt, wat voor leven heb je dan achter de rug? Met die gedachte als beginpunt liep Jesse Laport de afgelopen maanden door zijn stad. Aan de kade zag hij de vluchtelingenboot liggen, als een eilandje achter hekken geplaatst, en hij probeerde zich voor te stellen hoeveel eenzaamheid daar was. Of hij keek naar zo'n man alleen in het park, biertje in de hand. Goh, waar gaat hij straks heen? Naar wie?

We dwalen door de statige lanen van Moscovia, de grootste begraafplaats van Arnhem, en houden halt op een open veld. Hier, vertelt Laport (34), de stadsdichter, was vorige week de uitreiking van zijn bundel *Mis-schien liep je mij voorbij*. Poëzie die hij schreef in opdracht van de gemeente, bedoeld om voor te dragen bij eenzame uitvaarten waarvan er in Arnhem jaarlijks zo'n honderd zijn. Als boodschap, vertelde de wethouder, aan elke inwoner: we zullen je niet zomaar laten gaan. En ook als appél: kijk naar elkaar om.

Laport dacht zich bij eenzaamheid wel iets te kunnen voorstellen. Zo weet hij zelf hoe eenzaam een depressie kan zijn. Hoe veelvoorkomend ook. Hoe weinig gedeeld. Toen hij er vijftien jaar geleden open over was op Facebook stroomden de berichtjes binnen - heb ik ook! Wat goed dat je dit deelt! Allemaal bekenden, maar ook allemaal alleen aan hem privé.

Leer Laport eenzaamheid kennen. Zijn debuutbundel, *In het ergste geval komt alles goed*, raakte aan het thema. Dichten is sowieso een solitair beroep.

Maar bij de presentatie vorige week hier op Moscovia begon hij toch aan zijn voorstellingsvermogen te twijfelen. Hij sprak na afloop met twee vrijwilligers van Stichting NaBij, die mensen zonder dierbaren in het hospice begeleiden, en die vertelden over een kankerpatiënt die had gezegd: het is niet de ziekte die mij

doodmaakt, maar de eenzaamheid. En dat zo'n ervaring, een gevoel, groter kan zijn dan je eigen feitelijke terminale staat...

En nu, nu zijn eigen buurman. Twee blokken verderop. Kok van het café waar hij graag komt. Ex van een vriendin. Naaste bewoner van een collega. Zoals de halve stad hoorde Laport het droeve nieuws gistermiddag, van een vriend. En na de schop in zijn maag, van schrik, was er ongelof. Hoe kan het dat uitgerekend jij, *of all people*, niet bent gezien?

Laport had hem vorige week nog zien lopen. Met de hond, voor het raam. En anders was-ie

Na de schop in zijn maag, van schrik, was er ongelof. Hoe kan het dat jij niet bent gezien?

hem wel weer tegengekomen op een van de feestjes in de Arnhemse *dance scene* waar zijn buurman, een *outgoing* type, graag kwam. Dan had hij hem gegroet. Een praatje. Want Laport was voor hem geen nabije vriend, aan wie je alles vertelt, meer tweede ring.

Alleen - was misschien, uiteindelijk, iederéén niet slechts zijn tweede ring?

De uitvaart, op Moscovia, zal allesbehalve eenzaam zijn. Rock-'n-roll met sigaretten uitgedrukt in glaasjes enzo. En toch...

Laport grijpt naar de gloed-nieuwe dichtbundel in zijn tas en opent deze op het eerste gedicht.

*Misschien keek ik in jouw ogen
Zag jij mij en zag ik jou
ben ik vergeten om te vragen
'hee, hoe is het nou?'*

Freek Schravessande doet elke donderdag ergens vanuit Nederland verslag

ONLINE OPLICHTING

Arrestaties in groot onderzoek naar abonnementsfraude

Bij een grootschalige internationale politieactie zijn achttien arrestaties verricht. Verdachten zouden 300 miljoen euro hebben onttreemd.

Tom Kreling, Rik Wassens en Jeroen Wester
AMSTERDAM

In een grootschalige, wereldwijd gecoördineerde actie zijn afgelopen dinsdag invallen geweest in Nederland, Duitsland en nog zeven andere landen vanwege verdenkingen van fraude met creditcards, oplichting en het online aansmeren van 'onzinabonnementen' voor een bedrag van minstens 300 miljoen euro. De operatie, waarbij achttien arrestaties zijn verricht - waaronder in Nederland - en 44 verdachten in beeld zijn, staat onder leiding van de Duitse opsporingsautoriteiten.

Het onderzoek richt zich op drie internationale scam-netwerken. Een van de drie verdachte netwerken, voorheen Linkmedia, heet inmiddels Aether en wordt vanuit Dubai geleid door een 36-jarige Nederlander, Niels Denekamp. Aether verdiende miljoenen aan deze zogeheten abonnementsfraude, onthulden *NRC* en andere Europese media deze zomer.

De verdachten, zo schrijft de Duitse federale recherche, verkregen tussen 2016 en 2021 onder valse voorwendselen de creditcardgegevens van 4,3 miljoen kaarthouders uit 193 landen. Zij lokten de slachtoffers op geraffineerde wijze in online onzinabonnementen. Consumenten dachten akkoord te gaan met de aankoop van een product of dienst, maar bleken achteraf vast te zitten aan abonnementskosten van 50 euro, zodat slachtoffers

de betalingen niet direct opmerkten. Daardoor kwam het ook minder snel op de radar bij toezichhouders of creditcardmaatschappijen. De omschrijvingen op de afschriften waren zo cryptisch dat die onopgemerkt bleven.

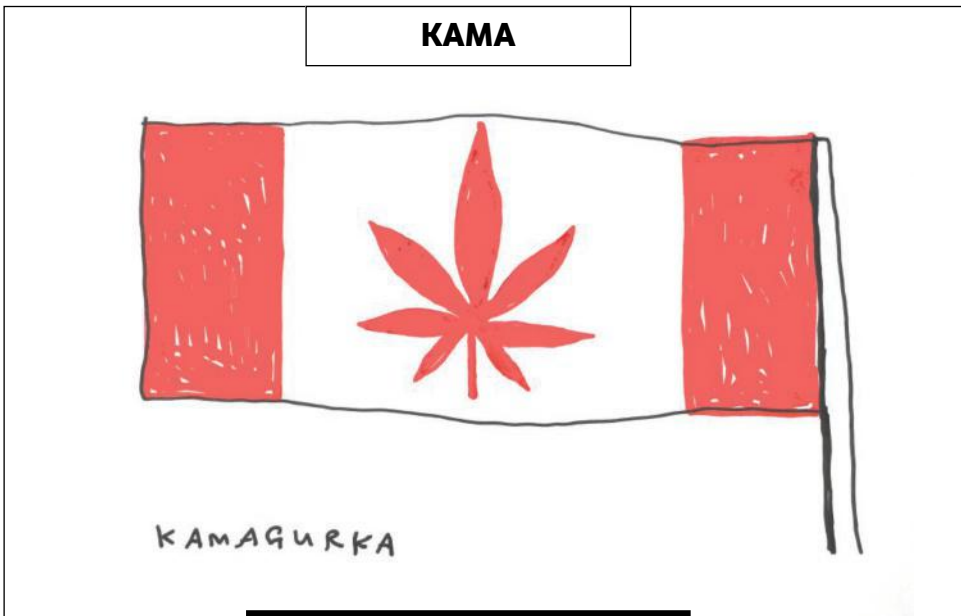
Luxe wagens

De verdachten spenden volgens justitie samen met werknemers binnen de financiële dienstverleners die betalingen voor de webshops verwerkten. De autoriteiten reppen van zes verdachten binnen vier grote Duitse betalingsverwerkers die online bestellingen administratief afhandelen. Onder die verdachten bevinden zich leidinggevend en *compliance officers*. Bij een van de betalingsverwerkers bleek aparte software te zijn geïnstalleerd om de illegale transacties van de oplichtende webshops te verbloemen met fictieve bankrekeningen.

Het onderzoek naar de oplichters werd ondersteund door de Europese diensten van Europol en Eurojust. De invallen vonden dinsdag plaats in Nederland, Duitsland, Italië, Luxemburg, Spanje, de VS, Cyprus, Canada en Singapore. Bij de invallen waren een paar honderd rechercheurs betrokken en werden cryptomunten, luxe wagens, laptops en telefoons in beslag genomen. De politie van Noord-Holland was bij het Nederlandse deel betrokken.

De websites die gebruikt werden om mensen op te lichten zijn nooit vindbaar geweest in Google, laat Eurojust weten. Bezoekers kwamen hier alleen terecht via advertenties, links, en app-berichten die doorklikten naar de sites. De verdachten gebruikten verschillende brievenbusbedrijven in voornamelijk Cyprus en het Verenigd Koninkrijk als dekmantel en vehicle om geld weg te sluisen.

Aether-topman Denekamp wil tegenover *NRC* niet reageren en verwijst naar zijn advocaat voor een reactie. Denekamp is niet benaderd door „enige instantie over deze kwestie”, laat raadsman Teun Blom weten. „Op dit moment heeft cliënt geen verder commentaar.”

Een winkel in de Canadese stad Toronto adverteert voor cannabis. FOTO NURPHOTO VIA AFP

DRUGSECONOMIE

Nederland wordt overspoeld met 'legale' wiet uit Canada

Legaal gekweekte wiet uit Canada is een nieuw verdienmodel voor drugssmokkelaars. Een verrassend fenomeen is opgedoken.

Jan Meeus

ROTTERDAM

De alarmbellen bij de douane en de politie gaan af als op 17 juli 2024 bij toeval een partij van ruim 1.300 kilo wiet wordt gevonden - in twee containers uit Canada met daarin machines voor een bedrijf in Breda. Het Noord-Amerikaanse land is een goede handelspartner van Nederland en staat niet bekend als risicoland voor de invoer van drugs.

Maar dit is al de derde keer in korte tijd dat er een forse partij wiet uit Canada wordt aangetroffen. Binnen het Rotterdamse HARC-team - een samenwerkingsverband van douane, openbaar ministerie en zeehavenpolitie dat is gespecialiseerd in onderzoek naar drugssmokkel - ontstaat het gevoel dat hier een nieuw fenomeen zichtbaar wordt.

Met deze ene vangst is al meer wiet uit Canada onderschept dan in heel 2023. In dat jaar bleef „de weegschaal steken op 1.037 kilo wiet”, zo meldde het OM in een persbericht. In 2024 werd bijna 10.000 kilo onderschept en in de eerste negen maanden van dit jaar al 53.000 kilo, zo blijkt uit cijfers van het HARC-team.

Diezelfde trend is ook zichtbaar in Antwerpen. De *Gazet van Antwerpen*

meldde eerder deze week dat in 2025 al bijna 20.000 kilo wiet is onderschept. In 2023 werd daar 336 kilo wiet in beslag genomen. En ook in Antwerpen komt de meeste wiet uit Canada, aldus de douane in de krant.

Legalisering

Bronnen in het criminele milieu melden dat „de Canadese route” al bijna tien jaar met succes wordt gebruikt. Dat is begonnen met een groep Brabanders die de Canadese wiet verstoppen in dekladingen met houten tuinhuisjes. „Die zendingen zijn nooit gepakt”, aldus een bron die enkele betrokkenen kent.

De smokkel van wiet uit Canada kan niet los worden gezien van de legalisering van de wietteelt en verkoop aldaar. Medicinale wiet is in Canada al sinds het begin van de eeuw legaal en in 2018 volgde legalisering van wiet voor recreatief gebruik. Sindsdien heeft de productie van cannabis in Canada een grote vlucht genomen.

Volgens cijfers van de Canadese overheid hebben ruim duizend bedrijven een licentie voor teelt en/of verwerking van (medicinale) wiet. Op de markt voor legale wiet gaat in Canada omgerekend ongeveer 3 miljard euro om, volgens cijfers over 2024. Daarbij gaat het niet alleen om rook-

bare wiet maar ook om snoepjes en drankjes die op industriële schaal worden geproduceerd.

Maar de grote investeringen in de legale cannabisindustrie hebben geleid tot overproductie. Dat gaat om vele honderden tonnen wiet per jaar. Export is verboden, mede om conflict met de buurlanden te voorkomen: overvloedige wiet moet worden vernietigd.

Dit jaar is al ruim 53.000 kilo wiet uit Canada in beslag genomen

Over die verplichting bestaat in Rotterdam de nodige twijfel. De douane en de zeehavenpolitie vonden dit jaar op de gekste plekken wiet in de Rotterdamse haven. De grootste vangst, in april van dit jaar, zat in een container met potgrond. Het ging om bijna 5.900 kilo wiet die moest worden afgeleverd bij een loods in het Limburgse Maasbree.

Een andere zending werd gevonden in twee speedboten die op een flatrack, een container zonder zijwanden, uit Canada naar Rotterdam

werden verstuurd. Toen de politie het verpakkingsplastic afpelde, werd op 18 augustus van dit jaar 290 kilo wiet gevonden, verstopt in holle ruimten van de twee boten.

Los van de methode is de smokkel van wiet uit Canada financieel aantrekkelijk. De inkoopprijs voor een kilo is daar 600 tot 800 euro, afhankelijk van de kwaliteit, omvang van de partij en afspraken over de verdeling van de winst uit doorverkoop.

Voor de meeste coffeshops in Nederland is Canadese wiet niet aantrekkelijk omdat nederwiet, vanwege het hogere THC-gehalte, beter in de markt ligt. Straathandelaren betalen daarentegen grof voor een kilo Canadese wiet, zo vertellen bronnen in het milieu: ongeveer 2.800 euro per kilo. Diezelfde kilo levert in Engeland of Scandinavië soms wel meer dan 5.000 euro op.

Lagere pakkans

Bij een gemiddelde groothandelsprijs van 3.500 euro per kilo levert duizend kilo wiet voor smokkelaars ergens tussen de 2,5 en 3 miljoen euro op. De winst per geïnvesteerde euro ligt daarmee op circa 4,5 euro: vergelijkbaar met de marge die wordt behaald met de smokkel van cocaine.

En dat is wel eens anders geweest. Vanwege een sterke groei van de co-

caineproductie in Colombia schommelt de groothandelsprijs van een kilo cocaine rond de 15.000 euro. Vorig jaar zomer kostte een kilo nog bijna 30.000 euro. Het gevolg: lagere winstmarges voor smokkelaars.

„De winst op een kilo cocaine is nu zo laag dat smokkelaars overstappen op andere handel”, aldus een bron in het criminele milieu eerder dit jaar in *NRC*. „Nu wordt er minder geld geïnvesteerd in coke en meer in wiet.” Wat daarbij meespeelt, vertelde hij, is dat de pakkans voor cocaïnesmokkel groter is geworden.

Vanwege het zware geweld rond de cocainehandel is daar heel veel recherchecapaciteit op ingezet. Als gevolg daarvan wordt in de Rotterdamse haven in vergelijking met een paar jaar terug veel minder cocaine onderschept. Een keerzijde: er is minder aandacht geweest voor de smokkel van andere drugs, zoals wiet uit Canada.

Naast de lagere pakkans is een ander voordeel dat voor de smokkel van wiet doorgaans veel lagere straffen worden uitgedeeld. Nu er met wiet-smokkel bijna net zoveel geld kan worden verdiend als met cocaine-smokkel is een verschuiving gaande, zegt een onderwereldbron: „drugscriminelen doen ook aan risicospreiding”.

Veel progressieve kiezers zien de democratie bedreigd

» Vervolg van voorpagina

beteugelen, maar prijzen zelfs te kunnen verlagen. Ook na zijn aantreden wees hij nog maandenlang op de ‘puinzooi’ die hij van zijn voorganger erfde. Dinsdag bleek dat zijn Republikeinen hier niet meer mee weggamen. De hoge huizenprijzen, dure boodschappen, de in verschillende staten fors gestegen elektriciteitsprijzen en oplopende zorgverzekeringskosten worden nu Trumps partij aangerekend.

Democraten vonden verschillende manieren om hier op in te spelen. In New York veroverde de ‘socialistische democraat’ Zohran Mamdani afgetekend het burgemeesterschap (met de helft van de stemmen) in een driestrijd met een onafhankelijke oud-Democraat en een Republikein. De charismatische 34-jarige deelstaatpoliticus bouwde zijn succesvolle campagne volledig rond de ‘cost of living’-crisis in de stad. Hij trapte deze af door nadrukkelijk vooral te luisteren naar zorgen van kiezers.

In New Jersey won de oud-marinepiloot Mikie Sherrill het gouverneurschap juist door zich als centrum-Democraat te profileren. Haar van oudsher ‘blauw’ stemmende staat schoof de afgelopen cy-

cli steeds meer op naar de Republikeinen: won Biden er in 2020 nog ruim (+16 procentpunt) van Trump, vier jaar later was Harris’ zege (+6) er veel nipter. Met een campagne waarin Sherrill betaalbare woningen, scholen en elektriciteit beloofde, won ze veel ruimer (+13) dan Harris vorig jaar. In Virginia zijn kiezers minder somber over de economie, aldus de CNN-peiling. Maar ook hier maakte de Democratische kandidaat-gouverneur Abigail Spanberger de economie tot speerpunt en won vervolgens met een ruime marge (+15 procentpunten), waar Harris in Virginia vorig jaar Trump 5 punten voorbleef.

DEMOCRATIE Met strijdbaarheid zijn kiezers te mobiliseren

De Democraten verloren vorig jaar mede de verkiezingen omdat hun campagne te zeer op twee gedachten hinkte: enerzijds een ‘eigen’, optimistisch verhaal vertellen of anderzijds wijzen op het autocratische gevaar dat zou uitgaan van een tweede termijn voor Trump. Hun waarschuwin-

gen over Trumps anti-democratische neigingen zijn goeddeels uitgekomen. Zo heeft de president de aanval geopend op mediabedrijven, topuniversiteiten, advocatenkantoren, de Washingtonse bureaucratie en op politici en magistraten die hem eerder dwars zaten.

Verrassender dan deze wraakcampagne zelf, is het gebrek aan verzet ertegen, vinden veel progressieve kiezers. De gerechtelijke macht remt Trump hier en daar nog af, maar zonder meerderheden in het Congres kunnen de landelijke Democraten er politiek weinig tegenover stellen. Pas bij de Congresverkiezingen in november 2026 kan de oppositiepartij het Huis van Afgevaardigden en/of de Senaat heroveren. Bij zulke ‘midterms’ verliest de partij van de president halverwege diensttermijn altijd een fors aantal zetels. Trump lijkt daarnaast te beseffen dat veel Republikeins beleid impopulair is. In de enige betekenisvolle wetgeving die zijn partij doorvoerde (de *One, Big Beautiful Bill*) werden de belastingen voor de allerrijksten verlaagd, terwijl het toch al schrale Amerikaanse sociale vangnet verder werd versoberd. Om een afstraffing bij de midterms te voorkomen heeft hij Republikeins bestuurd staten opgeroepen extra Huiszetels te ‘regelen’ door de kiesdistricten in hun voordeel te trekken. Texas hertekende de kaart zo partijdig dat de regeringspartij op vijf extra zetels kan rekenen.

Veel progressieve kiezers zien de democratie bedreigd en willen niet wachten tot najaar 2026. Hun zorg dat Trump afgeremd moet worden nu er nog enigszins eerlijke verkiezingen mogelijk zijn, wordt vooral door Democratische gouverneurs en burgemeesters verwoord. Anders dan hun partijgenoten in Washington beschikken zij immers wel over de uitvoerende macht om Trump dwars te zitten - al is het dan ‘slechts’ op lokaal- of staatsniveau.

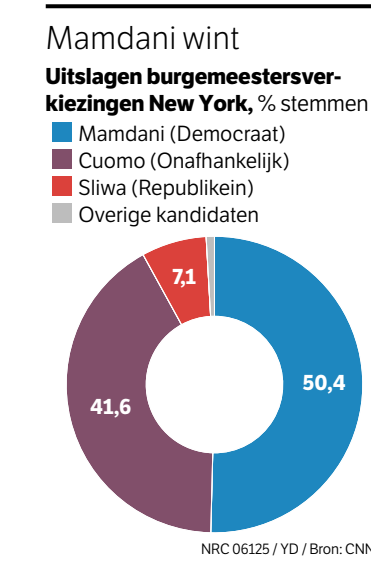
Ook de volgende New Yorkse burgemeester Mamdani laat zich niet intimide-

ren door Trump, die dreigt zijn stad federale fondsen af te pakken. Hiernaar gevraagd stelde hij maandag: „Ik zal dit aanzien voor wat het is: een dreigement. Het is niet de wet. Te vaak doen we alsof alles dat uit Trumps mond komt al legaal is, alleen maar vanwege de status van degene die het zegt.”

Niet alleen blijken Democratische kiezers zulke strijdbaarheid te waarderen, ze zijn zelfs te porren voor on-democratische manoeuvres, bleek dinsdag in Californië. De ambitieuze gouverneur Gavin Newsom heeft zich daar opgeworpen tot leider van het verzet tegen Trump, door een referendum uit te schrijven over de vraag of zijn staat de kiesdistricten zo mag hertekenen dat ze de Texaanse zetelgreep neutraliseert. In 2010 stemde de staat nog ruim voor het instellen van een commissie die sindsdien op onpartijdige wijze de kieskaart vaststelt. Californiërs bleven hier enthousiast over, maar Newsom voerde aan dat Trump desnoods met zijn eigen wapens moet worden bestreden. Woensdagochtend werd in de westelijke staat nog volop geteld, maar al direct na het sluiten van de stembussen werd door persbureau AP voorspeld dat *Proposition 50* is aangenomen. Onduidelijk is nog met welke marge - en of die bijvoorbeeld ruimer is dan de meerderheid waarmee vijftien jaar geleden het voorstel werd aangenomen dat juist een eerlijke kaart regelde.

MIGRATIE Latino’s die Trump stemden hebben twijfels

Trump heroverde vorig jaar de macht door een bontere kiezerscoalitie te smeden dan tijdens zijn eerdere twee gooiën naar het Witte Huis, in 2016 en 2020. Vooral de steun die hij kreeg van kiezers met een La-

tijs-Amerikaanse immigratieachtergrond hielpen hem aan de winst. Ze vielen niet alleen voor zijn economische beloftes of de conservatieve Republikeinse standpunten over abortus of transgenders, maar velen steunden ook zijn strenge grensbeleid en ‘massadeportaties’.

In New Jersey wonen vooral in het noordoosten van de staat veel latino’s en andere kiezers van kleur, van wie velen vorig jaar overstaken naar Trump. Beide kandidaten probeerden de hispanic-stem te winnen door regelmatig een paar ingestudeerde woordjes Spaans te spreken. De winnende Democratische gouverneurskandidaat Sherrill sprak vooral over de economie, maar ook over de uitwassen van Trumps uitzettingsbeleid.

In de eerste uitslagen bleek dinsdag-nacht dat de Republikeinen juist in de noordoosthoek van New Jersey veel steun hebben verloren. Dit zou aansluiten bij recente opiniepeilingen waaruit blijkt dat latino’s sterker dan andere kiezersgroepen groeiende bedenkingen hebben bij Trump na zijn eerste tien maanden.

Toen Trump vorig jaar over ‘massadeportaties’ sprak, hoorden veel latino’s daarin dat alleen illegalen met een strafblad zouden worden uitgezet, niet hun ongedocumenteerde tante of broer die nooit met justitie of politie in aanraking kwam. Toch is dat laatste wel wat er gebeurt. Om zijn belofte van „miljoenen” uitzettingen in te lossen, laat Trump de vreemdelingenpolitie ICE haar net wijd uitgooiën. Ook mensen zonder criminele antecedenten worden opgepakt, vastgezet en uitgezet.

Terwijl de economie onder Trump landelijk al weinig optimisme losmaakt, schaaft zijn agressieve uitzettingsbeleid ook specifiek de lokale economie van steden met grote migrantengemeenschappen. Ondernemers klagen hier dat hun werknemers of klanten minder naar buiten durven, waardoor ze omzet mislopen. Decennia lang gingen de Democraten er (onterecht) van uit dat het snelgroeiende kiezersblok van hispanics levenslang relatief massaal op hen zou stemmen. Trump doorbrak die demografische wensdroom. Maar de uitslag in New Jersey verraadt dat hij die steun ook kan verspelen.

De verkiezingen van dinsdag vormen de informele aftrap van de campagne voor de Congresverkiezingen van 2026. Hoewel ze plaats hadden op lokaal- en deelstaatniveau en er geen nationale races waren en het voor een oppositiepartij doorgaans makkelijker is om kiezers te mobiliseren dan voor een machtspartij, bevatten de uitslagen een duidelijke landelijke waarschuwing voor de Republikeinen. Trump mag van de grondwet niet meer opgaan voor een nieuwe termijn, maar zolang hij in het Witte Huis zit (tot begin 2029) zullen kiezers Republikeinse kandidaten met de president blijven vereenzelvigen. Zeker zolang de economie Amerikanen blijft tegenvallen, de president wel druk is de democratie in een greep te nemen en zijn omstreken uitzettingscampagne doorzet, kan zijn partij daar electoraal op afgerekend worden.

Zohran Mamdani betreedt het podium na zijn verkiezingswinst. FOTO JEENAH MOON/REUTERS

M/V/X IN HET NIEUWS **ZOHRAN MAMDANI** BURGEMEESTER NEW YORK

Anti-Trump, charismatisch, moslim en socialist; Mamdani is het allemaal

Met meer dan 50 procent van de stemmen werd Mamdani verkozen tot burgemeester van New York. Wordt hij de ‘ideale’ vijand van president Trump?

Freyan Bosma
AMSTERDAM

En Amerikaans metrotostel - komt tot stilstand voor een halte met witte tegels en een Spotify-billboard. Een blikkerige omroepstem zegt: „Het volgende en laatste station is City Hall”. De deuren openen. In gele letters verschijnt de tekst „Zohran for New York City”.

Het is de eerste video die de op sociale media ook in Europa razend populaire Zohran Mamdani plaatste nadat hij dinsdag met meer dan 50 procent van de stemmen werd verkozen tot burgemeester van New York. Wie is deze 34-jarige Democraat, die per 1 januari 2026 de grootste stad van de Verenigde Staten bestuurde? En waarom wordt hij straks wellicht de ‘ideale’ vijand van president Donald Trump?

Mamdani werd geboren in de Oegandese hoofdstad Kampala. Op zijn vijfde verhuisde hij met zijn ouders, filmmaker Mira Nair en hoogleraar (post)kolonialisme Mahmood Mamdani, naar Zuid-Afrika. In 1999 trok het gezin naar New York. Mamdani volgde de bachelor Africana Studies aan een universiteit in Maine, probeerde het even te maken als rapper in New Yorkse metro’s, en sloot zich aan bij de Democratische Socialists of America. Met die groep poogde hij de Democratische Partij naar links te bewegen. In 2021 werd hij verkozen in het staatsparlement van New York als afgevaardigde van een district in Queens, dat ook de thuishaven is van het linkse boegbeeld Alexandria Ocasio-Cortez.

Bekend bij het grote publiek werd Mamdani toen hij in juni de Democratische voorverkiezingen voor het burgemeesterschap van New York won. Met charisma, een gelikte sociale-mediacampagne en deels links-populistische voorstellen wist hij een groot publiek aan zich te binden. Mamdani wil gratis kinderopvang en bussen, en een extra belastingtarief van 2 procent voor iedere inwoner die meer dan 1 miljoen dollar verdient. Het

bestrijden van torenhoge huren werd een belangrijk campagnepunt voor Mamdani, die huisbazen wil dwingen hun huurprijzen te bevriezen.

‘Despoot’

In een land, en in een wereld, waar radicaal- en extreemrechts aan dominantie winnen, wordt Mamdani bijkans als een ‘anti-Trump’ beschouwd. In zijn overwinningstoespraak zei hij tegen „de despoot” Trump: „Om een van ons te pakken, moet je langs ons allemaal.” En ook: „Ik ben jong, ik ben moslim, ik ben een democratisch socialist. En het meest verwerpelijke van alles is dat ik weiger me hiervoor te verontschuldigen.”

„Misschien was niemand zo blij met zijn verkiezing als Trump”, schrijft *The Atlantic*. Trump, die heeft bedreigd de federale financiering van de stad New York drastisch in te perken, lijkt zijn aanvallen

volgens het blad te baseren op „politiek opportunisme en persoonlijke wrok”. „Hij heeft altijd een haat-liefdeverhouding gehad met zijn geboortestad”, waar hij electoraal nooit een voet aan de grond kreeg. De president zou de winst van Mamdani volgens bronnen van *The Atlantic* gebruiken als rechtvaardiging voor de inzet van troepen in een stad die in zijn optiek „inherent onveilig” is onder „socialistisch bewind”.

Als de winst van Mamdani iets zegt, dan is het volgens *The Economist* wel over „de kunst van het campagne voeren”. Overal richtte hij zich op thema’s als de betaalbaarheid van wonen. En dat deed hij nadrukkelijk ook op TikTok en Instagram. Video’s zoals die waarin hij met hiphopbeat en retrofilters zijn gooi naar het burgemeesterschap aankondigt gingen viral. Zo werd Mamdani „een pop-cultureel figuur”, stelt de BBC.

De Democratische gouverneurskandidaat **Abigail Spanberger** won in Virginia. FOTO GETTY IMAGES VIA AFP

MUSEUM GOUDA

Jo Koster kunstenaar

Laatste weken

t/m 4 januari 2026

“Prachtige overzichtstentoonstelling.”

NRC

het Cultuurfonds FOND21

Gemeente Gouda

Advertentie

JEUGDZORG

‘Waarom konden al die hulpverleners mijn zusje niet helpen?’

Donderdag begint de zaak tegen de pleegouders van het mishandelde meisje uit Vlaardingen - niet de enige zaak waarin jeugdbescherming onder vuur ligt. Hoe nu verder? Simpele oplossingen zijn er niet, maar: praat mét het kind, niet erover.

Arjen Schreuder
AMSTERDAM

Vier jaar geleden waren jeugdhulpverleners het zusje van Pricilla de Boer (29) uit Nijmegen komen weghalen. „Omdat het bij mijn ouders zogenaamd niet veilig was.” Het zusje, veertien jaar oud, was uit angst uit een raam gesprongen, een dag lang onvindbaar geweest en getraumatiseerd geraakt door de bejegening van de hulpverleners. De Boer: „Dat was het moment waarop ik dacht: zo kan het niet langer, dit is bizar, zo mag je niet met mijn zusje en mijn ouders omgaan, ik zeg stop.”

Ze schreef een lange brief aan de kinderrechter. Het gezin met acht kinderen kreeg daarop vrijwillige hulp en, het allerbelangrijkste, het meisje mocht haar zus Pricilla aanwijken als vertrouwenspersoon. Zij werd JIM, ofwel Jouw Ingebrachte Mentor, die ondersteuning krijgt van professionele hulpverleners. „Dat heeft het leven van mijn zusje gered. Ze zat in de puberteit, gebruikte drugs, was beïnvloedbaar en onzeker, en had verkeerde vrienden. Ze zei nooit iets, ze was bang voor hulpverleners die haar als een soort crimineel met gedragsproblemen zagen. Vanaf het moment dat ik haar mentor werd, is het balletje gaan rollen. Ik was voor politie en hulpverleners niet langer de brutale zus die zich niet met haar mocht bemoeien en haar mond moest houden. Ik was belangrijk en er werd voortdurend gezegd: ‘Wat fijn dat jij jouw zus ondersteunt.’”

Inmiddels gaat het volgens De Boer

goed met haar zusje. „Ze is weer vrolijk. Ze is bezig met de toekomst. Ze is niet meer dat onzekere meisje. Ze kijkt je aan, ze lacht naar je. Ze is vriendelijk voor anderen. Met het hele gezin gaat het beter. En het enige wat ik daarvoor heb hoeven doen, is haar de ruimte geven, met haar praten, haar steunen. Waarom konden al die hulpverleners dat niet?”

Haar relaas illustreert dat er veel mis is met het huidige systeem van jeugdhulp en jeugdbescherming, maar ook wat er met relatief eenvoudige ingrepen kan worden verholpen. De jeugdbescherming ligt al jaren onder vuur, bijvoorbeeld door misstanden - tot verkrachtingen aan toe - in instellingen voor gesloten jeugdzorg. Die uitwassen werden vorig jaar aan het licht gebracht door Jason Bhugwandass, die zelf in de crisisopvang verbleef. Begin dit jaar kwam daar de kwestie in Vlaardingen bij, waar een meisje door haar pleegouders bleek te zijn verwaarloosd en zwaar mishandeld. Donderdag begint de rechtszaak tegen de pleegouders.

Uit een rapport van de inspectie bleek later dat pleegzorgorganisatie Enver in de Vlaardingse zaak veel te verwijten viel, zoals falend toezicht op de pleegouders en gebrekkige screening. Ook andere instanties, waaronder de Raad voor de Kinderbescherming, hadden steken laten vallen, met name door alarmerende verhalen van het meisje te negeren of haar niet te geloven. Als klap op de vuurpijl verscheen eind september een vernietigend rapport van twee inspecties (de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd en de Inspectie Justitie en Veiligheid) over jeugdbescherming en de pleegzorg in het algemeen. Er is „onvoldoende zicht op de ontwikkeling en veiligheid van jeugdigen” en dat leidt tot „seri-

euze risico’s”, schrijven ze. „Te veel jeugdigen krijgen niet, te laat, of onvoldoende bescherming, begeleiding en hulp. Dit blijft onacceptabel en moet beter.”

Hulpverleningsmoe
Betrokkenen en deskundigen breken zich nu het hoofd over hoe het verder moet. Over één ding lijken ze het eens: vrijwel elke discussie over falende jeugdzorg begint en eindigt met de aanbeveling dat er voortaan niet alleen over kinderen moet worden beslist, maar naar hen zelf moet worden geluisterd. Maar hoe?

”
Ze is weer vrolijk. Ze is bezig met de toekomst. Ze is niet meer dat onzekere meisje

Pricilla de Boer
mentor van haar zusje

Vast staat volgens de inspecties dat het niet schort aan de betrokkenheid en inzet van de jeugdhulpverleners zelf, die volgens hen veelal met hart en ziel hun werk doen. Wel krijgen ouders en kinderen in het huidige systeem te maken met een lange reeks hulpverleners die, als in een estafette, het stokje aan elkaar doorgeven, steeds nieuwe diagnoses stellend, tot frustratie, angst en ongeduld van ouders en kinderen, en van de hulpverleners zelf.

Veelbelovend waren de afgelopen jaren experimenten waarin instanties samenwerkten. De aanpak is daarbij niet gericht op de onmiddellijke bestrijding van problemen in een gezin. Veeleer wordt gezocht naar het ‘verhaal’ achter de gebeurtenissen en daarover gepraat. Ook is er ondersteuning om de oorzaken van geweld te leren kennen. Helaas lijken deze experimenten voortijdig te stoppen. Instellingen voor jeugdzorg hebben zich eruit teruggetrokken, onder meer omdat de wettelijke bevoegdheden volgens hen niet goed geregeld zijn. De Raad voor de Kinderbescherming wil niet alleen tijdens een hulpverleningstraject samenwerken, maar achteraf óók een onafhankelijk oordeel over die hulpverlener kunnen blijven geven.

Analyse van het gezin
Met een „brede” aanpak kan hulp veel effectiever worden ingezet, als er diepgaander wordt gekeken naar waar het mis gaat binnen een gezin. Een manier om dat te bereiken is het opstellen van een zogeheten ‘gedeelde verklarende analyse’. Waar nu nog vaak jeugdzorg te hulp schiet met een enkele therapie voor een ogenschijnlijk enkelvoudig probleem, maken verschillende hulpverleners in dat geval samen met de ouders en het kind een analyse van het gezin. „Wij zijn daar ontzettend enthousiast over”, zegt Rinda den Besten, bestuurder van Jeugdbescherming Brabant en Veilig Thuis. „Ook onze cliënten herkennen zich in wat er wordt opgeschreven, zien dat het klopt, en zetten daardoor niet de hakken in het zand.”

Te snel, stelt gedragswetenschapper Fabienne Adriaansen van Jeugdbescherming Brabant, denken hulpverleners te weten wat er precies loos is. „En ze nemen te snel beslissingen.” Zelf zweert ze inmiddels bij het opstellen van zo’n verklarende analyse, die ze „een pas op de plaats” noemt. Adriaansen: „Wij komen bij een gezin wanneer een rechter een kinderschermingsmaatregel heeft uitgesproken. Eerder hebben die gezinnen al van alles geprobeerd en allerlei hulpverleners zijn over de vloer gekomen. Ouders zitten met de handen in het haar en zijn hulpverleningsmoe. Wat moet je? Weer maar eens een opvoedingsondersteuning proberen? Of zit er meer achter?”

Ze geeft een voorbeeld. „Als een kind onhandelbaar is, kun je stellen dat ouders strenger moeten optreden. En je kunt van alles verzinnen voor kinderen die woedeuitbarstingen hebben of heel somber zijn. Maar wat als die kinderen wonen bij een moeder met een forse persoonlijkheidsproblematiek, die daardoor vaak met de vader botst, en er daardoor veel ruzie in huis is? Dan moet ook die moeder aan de slag. En om dat alles uit te zoeken, moet je de tijd nemen.” Laatst nog sprak ze een meisje dat verzuchtte dat ze zo graag een oudere broer had. Adriaansen: „Wat maakt nou dat ze dat zegt? Die puzzel probeer ik te leggen. Samen met haar, en met haar ouders. Ouders kennen hun gezin en kind en we hebben hen nodig om te snappen wat er aan de hand is en wat hen gaat helpen. We schrijven het verhaal van het gezin op en doen dit transparant, en in hun woorden, in begrijpelijke taal. Het is ook hun analyse.”

Gemeenten
Dan de enorme wachttijden voor behandelingen. Te vaak, signaleren deskundigen, legt de kinderrechter een ondertoezichtstelling of een voogdijmaatregel op, maar ontbreekt het jeugdbeschermers aan mogelijkheden om gezinsproblemen aan te pakken. Want er is niet alleen een tekort aan personeel en aan pleeggezinnen, ook

Pricilla de Boer: „Ik dacht: zo kan het niet langer, dit is bizar, zo mag je niet met mijn zusje en mijn ouders omgaan, ik zeg stop.” FOTO MONA VAN DEN BERG

aan behandelingen en therapieën is een schrijnend gebrek. Gemeenten moeten de jeugdzorg betalen sinds tien jaar geleden de taken werden gedecentraliseerd.

Zij spelen daarbij een kwalijke rol, signaleerden de inspecties onlangs in hun rapport over de deplorabele staat van de jeugdbescherming en jeugdzorg. Want, schreven zij, gemeenten stellen vaak nut en noodzaak van voorgestelde behandelingen en therapieën ter discussie, omdat die veel geld kosten. Die gang van zaken is „bizar”, zei Hans Faber, hoofdinspecteur bij de Inspectie Justitie en Veiligheid, bij de presentatie van dat rapport. „Op last van de rechter bepalen gecertificeerde instellingen wat voor hulp aan kind en ouders moet worden gegeven. Dat is hun wettelijke taak. Maar vervolgens gaan gemeenten zich nog eens afvragen ‘is dit nu wel nodig’. Maar de kosten van een behandeling mogen in individuele gevallen nooit doorslaggevend zijn.”

Ook hier zijn oplossingen mogelijk, meent Mariëlle Bruning, hoogleraar jeugdrecht aan de Universiteit Leiden. Aan de „impasse” kan volgens haar een einde komen als met name kinderrechters bepaalde therapieën en behandelingen dwingend zouden kunnen voorschrijven. „Geef de rechter een grotere rol.” Verder zouden gemeenten de jeugdhulp samen met andere gemeenten regionaal moeten inkopen bij de vele duizenden aanbieders van jeugdhulp die er inmiddels bestaan, en die met name op lichte therapieën winst maken. Ook, zegt ze, zou de decentralisatie van de jeugdzorg gedeeltelijk „teruggedraaid” moet worden. „Voor wat betreft de zwaardere, verplicht gestelde hulp, zoals voor jeugdbeschermingsmaatregelen.”

Jonge pleegzorgbegeleiders
Zijn daarmee de schandalen de wereld uit? Misschien niet. Want we moeten eerlijk constateren dat de kwaliteit van de zorg simpelweg tekortschiet, meent Remco Oosterhoff, directeur-bestuurder van de Nederlandse Vereniging voor Pleeggezinnen. Oosterhoff: „Wat wij vaak zien, is dat een pleeggezin wordt begeleid door twintigers die juist hun opleiding ‘social work’ hebben afgerond en die bovendien een heeleboel pleeggezinnen tegelijk onder hun hoede hebben. Er is ook vaak onvoldoende overleg met hun eigen pleegzorgorganisatie. Alles komt neer op die ene jonge pleegzorgwerker.”

Oosterhoff is geschrokken van wat de inspectie eerder schreef over Enver, de pleegzorgorganisatie die verantwoordelijk was voor het begeleiden van het gezin met het mishandelde meisje in Vlaardingen. Oosterhoff: „In dat rapport vertellen de gedragswetenschappers van Enver dat ze nooit in de dossiers van pleeggezinnen kijken, tenzij iets escaleert.” Letterlijk staat er: „Pleegzorgmanagers en gedragswetenschappers geven aan dat ze zich niet controlerend op willen stellen en dat het bijhouden van het dossier de verantwoordelijkheid van de pleegzorgbegeleider is.”

Oosterhoff zou willen dat er niet meer wordt gepraat over een zoveelste stelselwijziging in de jeugdbescherming en jeugdzorg, maar over de inhoud van het werk; over wat kinderen écht helpt. Oosterhoff: „Er wordt gezegd dat iedereen in de jeugdzorg goed z’n best doet. Maar je kunt tegelijk je best doen en niet effectief werken.”

Pricilla de Boer uit Nijmegen wil intussen wel van de daken schreeuwen hoe belangrijk een eigen vertrouwenspersoon voor kinderen is. „Ik heb nooit ontkend dat mijn zusje en mijn ouders hulp nodig hadden. Maar de manier waarop de hulpverleners te werk zijn gegaan, bijvoorbeeld door mijn ouders verstandelijk beperkt te noemen terwijl ze dat absoluut niet zijn, heeft een traumatiserend effect gehad op ons allemaal. Een vertrouwenspersoon zal niet alles in één keer oplossen. Maar als het kind iemand heeft tegen wie het alles kan zeggen, kom je sneller tot de kern van het probleem, heeft de hulpverlener minder werk en kost het minder geld. Ik vind dat het aanbieden van een mentor verplicht moet worden.”

OP EEN DAG BEGINNEN MET ZERO WASTE

Ook jouw bedrijf kan concrete stappen zetten. Hoe? Door het samen met PreZero gewoon te gaan doen. Niet morgen, maar vandaag. Onze adviseurs helpen je met een concreet plan van aanpak. Is Zero Waste voor jouw bedrijf nog ingewikkeld? Wij maken het overzichtelijk en helpen je vooruit. Een afspraak is zo gemaakt op prezero.nl.

Waar wacht je nog op?
Met PreZero naar Zero Waste

pre
zero

Kamerleden van JA21 tijdens de verkiezingsavond in Den Haag. V.l.n.r. Maarten Goudzwaard, Daniël van den Berg, Joost Eerdmans, Annabel Nanninga, Diederik Boomsma, Ingrid Coenradie. FOTO SIMON LENSKE

WINNAAR

JA21 wil meeregeren, maar willen de anderen (weer) met radicaal-rechts?

De partij van Joost Eerdmans is ineens een politieke factor van belang. Zijn radicaal-rechtse partij lijkt inhoudelijk op de PVV.

Oscar Vermeer

AMSTERDAM

Van één naar negen zetels, van een eenpitter in de Tweede Kamer naar de zesde fractie van het land. Het radicaal-rechtse JA21 is sinds de verkiezingen vorige week een partij om rekening mee te houden. Fractievoorzitter Joost Eerdmans laat dan ook geen moment na om te benadrukken dat zijn partij graag wil meeregeren. „We zitten niet in de wedstrijd om aan de zijlijn te staan”, zei hij direct na de verkiezingsuitslag. Nummer twee op de lijst en mede-partijoprichter Annabel Nanninga was die avond nog stellig: „Het kabinet lonkt. We zijn nu een heel serieuze *seat at the table*.”

Eerdmans en Nanninga zijn geen roependen in de woestijn. De VVD sluit een kabinet met GroenLinks-PvdA nog altijd uit en wil over rechts, met JA21. Het CDA heeft ook geen blokkade tegen de partij van Eerdmans opgeworpen. En zelfs D66 houdt de deur op een kier, al zei fractievoorzitter Rob Jetten eerder dat het niet zijn „eerste voorkeurscoalitie” is. Maar, in tegenstelling tot de PVV en Forum voor Democratie, sluit Jetten JA21 niet uit.

Haaks tegenover elkaar

Het is opvallend dat deze partijen, na het mislukte experiment met de PVV in het kabinet, een nieuw avontuur met een radicaal-rechtse partij niet uit de weg gaan. Want inhoudelijk lijkt JA21 veel op de PVV. Zo wil JA21 een totale asielstop en noemt het beperken van asielmigratie in het verkiezingsprogramma „de hoogste pri-

oriteit”. Zo wil de partij de Spreidingswet onmiddellijk intrekken, illegaliteit strafbaar stellen, uitgeprocedeerde asielzoekers een enkelband geven, verblijfsvergunningen voor onbepaalde tijd afschaffen en extra grensbewaking instellen. Ook wil JA21 versterkte gebedsoproepen verbieden - de Raad van State oordeelde daar deze week zeer negatief over - en een boerkaverbod instellen. Het zijn voorstellen die haaks staan op ideeën van de andere partijen, zeker op die van D66.

Tegen windmolens

En er zijn meer onderwerpen waar in elk geval D66 en JA21 diametraal tegenover elkaar staan. Zo houdt Jetten, oud-klimaatminister, vast aan de energietransitie en wil hij in 2050 volledig van het gas af zijn. JA21 is juist tegen nieuwe windmolens, zonneparken en warmtenetten en wil fossiele brandstoffen blijven gebruiken, totdat kernenergie een volwaardig alternatief is. De gasputten in Groningen mogen van de partij weer open. D66 wil ook de veestapel inkrimpen en boeren uitkopen om de stikstofproblemen op te lossen, JA21 schrijft „pal achter de Nederlandse landbouw- en visserijsector” te staan. En als het gaat om Europa wil D66 af van het vetorecht van individuele landen, een verdere federalisering van de EU en een Europese begroting die twee keer zo groot is als nu. JA21 wil dat allemaal niet.

Op klimaat, migratie en Europa zijn er inderdaad grote verschillen met D66, zei Eerdmans woensdag na afloop van zijn gesprek met verkenner Wouter Koolmees. „Daar zal van

twee kanten enige water bij de wijn moeten worden gedaan.” Hij voegde gelijk toe wel degelijk „op de rem te willen trappen qua klimaatbeleid”. „Soms is stilstand goed.”

Naast de grote inhoudelijke verschillen is er ook nog het rechtsstatelijk karakter van de partij. Bij de toetsing van verkiezingsprogramma's door de Nederlandse Orde van Advocaten doorstonden achttien voorstellen in het programma van JA21 de rechtsstatelijke toetsing niet. Daarmee was JA21, na PVV en FVD, de slechtst scorende partij. Geen enkel plan van JA21 versterkte de rechtsstaat. D66 heeft juist veel voorstellen

die de rechtsstaat versterken, bleek uit dezelfde toetsing. In zijn brief aan de verkenner benadrukte Jetten dat de partijen „waarmee wij tot een coalitie toetreden de waarden van de democratische rechtsstaat volmondig onderschrijven en uitdragen”.

Belangrijke vraag is ook hoe stabiel het bijna vijf jaar oude JA21 is. De fractie van JA21 zit vol partijhoppende Kamerleden, alleen al partijleider Eerdmans versleet vijf landelijke (CDA, LPF, groep Eerdmans-Van Schijndel, EénNL, FVD) en twee lokale partijen. Nanninga zat eerder bij FVD en de fractie-Nanninga, Ingrid Coenradie (de nummer 3) zat bij de VVD en PVV, Dier-

derik Boomsma (nummer 6) bij het CDA en NSC, Ranjith Clemminck-Croci (nummer 9) bij de PvdA. Opvallend is dat vijf van de negen fractieleiden ooit lid waren van FVD.

Antisemitisch

Partijoprichters Eerdmans en Nanninga stapten in november 2020 op bij FVD vanwege antisemitische en racistische opmerkingen door leden van de jongerenafdeling JFVD - dat was een half jaar nadat *HP/De Tijd* al publiceerde over extreme uitlatingen in die app-groepen.

Nanninga kwam de jaren daarvoor zelf ook geregeld in opspraak toen ze tussen 2009 en 2016 fascistische en antisemitische tweets verspreide. Ze schreef onder meer: „Nu even wat Mein Kampfen kopen. Je kunt niet vroeg genoeg beginnen met de kerstcadeaux. Sti-hille nacht, siegheilige nacht.” Eerdmans reageert altijd geïrriteerd als die tweets in herinnering worden gebracht. Volgens hem, en volgens Nanninga zelf, was het satire, in een tijd dat Nanninga nog columnist van *GeenStijl* was. Eerdmans vindt het een „grijs-gedraaide plaat” en stelt dat het al vaak is uitgelegd. Hij verwijst dan bijvoorbeeld naar een uitlegartikel van Nanninga in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*.

Zelf gelooft Eerdmans wel in kabinetsdeelname, zei hij woensdag. Hij wil een kabinet met meer dan 75 zetels, nu haalt centrumrechts precies dat aantal. Volgens Eerdmans moet daar BBB of SGP als vijfde partij bij. Het liefst wil Eerdmans ook de PVV in het kabinet, maar die partij is door bijna alle partijen uitgesloten.

Joost Eerdmans staat de media te woord, een dag na de Tweede Kamerverkiezingen. FOTO RAMON VAN FLYMEN/ANP

REPORTAGE **OPKOOPREGELING**

In de Peel ligt het boerenleven stil. ‘Er komt echt niemand meer’

In de Brabantse Peel zien boeren hun manier van leven verdwijnen. Het lokaal bestuur voelt zich in de steek gelaten door de landelijke overheid. „Als de tactiek is van de overheid om de sector langzaam te wurgen, dan slagen ze daar goed in.”

Door **Pim van der Hulst** Fotografie **Merlin Daleman**

HEUSDEN

Als karkassen staan de vervallen stallen tussen de akkers. Toon van Hoof (71) en Toon Hartman (65), gepensioneerd melkveehouders, wijzen zich suf tijdens een tour door het buitengebied rond het Brabantse dorpje Heusden: dit is gesaneerd, dat wordt verhuurd aan arbeidsmigranten, dit gaat tegen de vlakte, dit zou jaren geleden afgebroken moeten zijn, dit wordt overwoekerd, dat is opgekocht door de provincie, die is aan het slopen... „Het is één grote bende”, concludeert Van Hoof over het buitengebied. „Je ziet het gewoon afglijden.”

Van Hoof, met snor en brillette, draagt net zo makkelijk een pak als een boerenkiel. Vijftig jaar geleden begon hij als melkveehouder met vijftig koeien, negen jaar geleden droeg hij het bedrijf met honderdtachtig koeien over aan zijn zoon. Hij was veertien jaar bestuurd bij boerenbelangenvereniging ZLTO, tegenwoordig bij Stichting Leefbaar Peelland – die vertegenwoordigt de boeren die nabij Natura 2000-gebied de Groote Peel werken en wonen.

Medebestuurder is Hartman, een knokige man die op achttienjarige leeftijd de melkveehouderij van zijn vader overnam. Zeven jaar geleden stopte zijn bedrijf, bij gebrek aan een opvolger. In zijn boek *Weggezakt in het moeras* beschrijft Hartman hoe het levenswerk van twee generaties werd opgebouwd en afgebroken.

De landbouw in hun omgeving verdwijnt in rap tempo. Boeren doen mee aan opkoopregelingen, verzanden in vergunningaanvragen of kunnen geen opvolger vinden. De gemeente Asten, waar Heusden onder valt, telt tachtig lege stallen.

Herbergde Asten tien jaar geleden nog driehonderd boerenbedrijven, nu zijn dat er 230. Daar blijft in tien tot vijftien jaar een kwart van over, schat de gemeente.

Asten is een van de vele agrarische gemeenten in de Peel, een gebied vol boeren en beschermde natuur in het oosten van Noord-Brabant en het noorden van Limburg. Nu boeren massaal stoppen, vragen bewoners zich af: hoe komt het leven hier eruit te zien?

Akkerbouw

Die discussie staat al zes jaar op scherp door de stikstofcrisis. Die begon toen Werkgroep Behoud de Peel, een club natuurliefhebbers, een rechtszaak won over vergunningen van de provincie Noord-Brabant aan zes boeren in de Peel. De rechter oordeelde dat de vergunningen in strijd waren met Europese regelgeving om Natura 2000-gebieden te beschermen. Hetzelfde gold voor het stikstofbeleid van het toenmalige kabinet, dat onrechtmatig werd verklaard, waardoor onder meer achttienduizend bouwprojecten stil kwamen te liggen.

Sinds die uitspraak probeert de overheid stikstofneerslag in de Deurnsche Peel, Mariapeel en Groote Peel terug te dringen. Deze beschermde Natura 2000-gebieden behoren tot de kwetsbaarste van Nederland. Niet alleen moet de stikstofreductie fors omlaag, ook moet volgens de Europese regelgeving gewerkt worden aan herstel van het hoogveen in deze gebieden. Hoogveen, dat gevoed wordt door water, was vroeger kenmerkend voor de Peel. Tegenwoordig is er niet veel van over in Nederland.

Opkoopregelingen voor de veehouderij moeten zorgen voor stikstofreductie. In de Peel verdwijnen vooral veel melkveehouders, zoals Hartman. Toen hij zeven jaar geleden zelf zijn koeien uit de wei

haalde, telde hij nog veertig melkveehouders rond de Groote Peel, Asten en buurgemeente Someren. Nu zijn dat er zes tien. Gras maakt plaats voor akkers, laten Van Hoof en Hartman zien. Het buitengebied staat vol mais.

Ook natuurschaps vinden de overgang van melkvee naar akkerbouw zorgwekkend. Hoewel de stikstofuitstoot afneemt, heeft zulke intensieve teelt meer beregening en bestrijdingsmiddelen nodig dan veehouderijen. Dat is slecht voor de biodiversiteit en grondwaterstand – en daarmee ook voor het hoogveenherstel in de Natura 2000-gebieden. Een uitkomst, kortom, die niemand wil.

Liever ziet iedereen in de Peel dat grasland bij de natuurgebieden behouden wordt. Grasland neemt water goed op en houdt het vast. „Daarom willen we melkveehouders juist hier houden”, zegt wethouder John Bankers (CDA) op het gemeentehuis van Asten. Hij wijst op een kaart een punt vlak bij vlakbij de Groote Peel aan, waar zijn oom koeien houdt. Ook hij stopt, dankzij een opkoopregeling.

Contraproductief

Vaak werken opkoopregelingen „contraproductief”, zegt Bankers, of „ze poetsen één probleem weg en creëren er drie”. In totaal gaf de overheid bijna 5 miljard euro uit aan opkoopregelingen voor veehouders, maar volgens het Planbureau voor de Leefomgeving leidt dat nauwelijks tot daling van de veestapel.

Melkveehouders die aan opkoopregelingen meedoen, zoals Bankers’ oom, verkopen hun rechten om te boeren maar niet hun grond. Die verkopen ze liever niet, legt Bankers uit, omdat hun bedrijf dan ook op papier stopt en een flinke rekening van de belastingdienst wacht. Ze stappen over op intensieve teelt of verpachten hun grond aan akker- of tuinbouwers, wat meer geld oplevert maar slechter is voor de natuur.

Bankers: „Den Haag heeft opkoopregelingen verzonnen en niet goed nagedacht over ongewenste effecten. Dan zou je op z’n minst denken dat ze even bellen met de gemeenten in dit gebied, om te vragen wat er speelt. Maar ze bellen nooit. We zijn een roepende in de woestijn. Als het de tactiek is van de Rijksoverheid om de sector langzaam te wurgen, dan slagen ze daar goed in.”

Ook Bankers ziet met lede ogen aan hoe het buitengebied verpaupert. Dat komt, legt hij uit, omdat boeren wachten met de sloop van hun lege stallen. Slopen kost namelijk anderhalf tot twee ton. Ook houden boeren de optie open om hun stallen te verkopen mochten ze ooit zelf hun aanpalende woning verlaten. Lege stallen en financiële problemen bij boeren zijn „een voedingsbodem voor kwaadwillenden”, vreest Bankers. In buurgemeentes werden afgelopen jaren drugsblabs opgerold.

De Peel „schreeuwt om vooruitgang”, volgens Bankers. Om het gebied leefbaar te houden, investeert de gemeente Asten in vergroening, toerisme, een basisschool, een gemeenschapshuis. En ze helpt stoppende boeren of boerenzonen die het bedrijf niet willen overnemen om over te stappen naar bijvoorbeeld metaalbewerking of interieurbouw. „Dat zijn de toekomstigste sponsors van de voetbalclub.”

Concrete plannen voor de Peel komen moeizaam op gang. Het huidige kabinet liet in de Voorjaarsnota weten 300 miljoen euro uit te trekken voor stikstofreductie in de Peel. Vanuit de provincie Noord-Brabant werd vijf jaar geleden al de gebiedsgerichte aanpak Vitale Peel in het leven geroepen, om natuur- en stikstofdoelen te verenigen met wensen van boeren en andere bewoners. Maar een gezamenlijk plan ligt er niet. Van de voorgenomen samenwerking kwam afgelopen jaren weinig terecht, bleek uit twee brieven die afgelopen april op het provinciehuis in ‘s-Hertogenbosch belandden.

De ene brief was ondertekend door de stichting van Van Hoof en Hartman en

Boven: een van de vele lege stallen. **Midden:** veel boerderijen zijn opgekocht met de opkoopregeling en worden daarna gesloopt. In het midden gepensioneerd melkveehouder Toon van Hoof. **Onder:** veel boeren wachten met de sloop van hun lege stallen. Dat kost namelijk 150.000 tot 200.000 euro.

ZLTO de Peel. De boerenorganisaties spraken over „eenrichtingsverkeer” vanuit de provincie en „willen niet nog eens vijf jaar vergaderen”. De andere brief was van gemeente Asten, die dreigde de samenwerking op te zeggen omdat Noord-Brabant eenzijdig maatregelen oplegde, zoals het instellen van een beregeningsverbod, en zijn afspraken niet nakwam, bijvoorbeeld over hulp bij het behouden van melkveehouders.

De brieven waren noodzakelijk en hebben de samenwerking verbeterd, zegt Marc Oudenhoven, gedeputeerde Agrarische ontwikkeling. „We waren te veel gefixeerd op natuurherstel. En op beleid

„Het is een grote bende. Je ziet het gewoon afglijden

Toon van Hoof
gepensioneerd melkveehouder

maken, visies, onderzoeken... inmiddels zitten we in een kentering, we kunnen met de uitvoering aan de slag.”

Mario Berkers (62), voorzitter van ZLTO de Peel, ontving afgelopen jaren verschillende provincie-medewerkers aan zijn keukentafel in het dorp Vlierden. Hij weet wat het met boeren doet als ze stoppen. Het keukenraam biedt uitzicht op een lege stal, waar hij sinds 1989 honderden varkens hield. Een andere stal is vorig jaar al afgebroken.

Toen de varkens verdwenen, kon Berkers even niet meer in de stal komen. Hij moest het eerst verwerken. „En dan heb ik nog een opvolger.” Vrienden die geen

opvolger hebben, ziet hij worstelen. „Ze komen hun erf niet meer af. Anderen zeggen: er komt niemand meer, het is in één keer stil. Alsof ik er niet meer toe doe.”

Samen met zijn oudste zoon kocht Berkers zes jaar geleden een bestaand varkensbedrijf in een ander dorp. Dat was goedkoper dan investeren in oude stallen. Terwijl hij het stokje geleidelijk overdraagt aan zijn zoon, maakt Berkers zich met ZLTO de Peel hard voor de toekomst van tweehonderd boeren die de afdeling vertegenwoordigt.

Plannen stranden bij de provincie Brabant telkens op dezelfde manier, hoort Berkers van collega’s. Hijzelf maakte de provincie enthousiast met zijn voorstel om kraamhokken voor varkens te bouwen, waarin moeder en biggen vrij kunnen rondlopen. „Maar als puntje bij paaltje komt, loop je vast in de juridische molen.” Berkers kreeg geen vergunning van provincieambtenaren.

Ambtenaren, zegt Berkers, komen op de koffie bij boeren, gaan „terug naar die hoge toren in Den Bosch” en komen een maand later weer. Dan blijkt er weinig mogelijk: „Je zit aan tafel met iemand die 10 procent zeggenschap heeft. Wij willen een serieuze gesprekspartner. Die als wij iets afspreken, het nakomt. En dat gebeurt niet.”

Gedeputeerde Oudenhoven zegt desgevraagd dat de provincie inmiddels „mensen stuurt die de taal van de boer spreken”, zoals oud-boeren. Noord-Brabant denkt nog na over het verzoek van ZLTO om een gebiedsmanager uit de Peel aan te wijzen, die kan bemiddelen tussen boeren en ambtenaren.

Eigen regels

Om de moeizame verhouding tussen boeren en overheid te begrijpen, dook Ina Dijkstra in de geschiedenis van de Peel, voor haar antropologische afstudeeronderzoek aan de Universiteit van Amsterdam. Eeuwenlang was het een achtergesteld gebied vol arme zandgronden. Daarop groeide drassig hoogveen, waardoor het een onbegaanbaar niemandsland werd. Het moeras verdween door grootschalig turfsteken, het afgraven van veen voor brandstof, nog voordat de landbouw groot werd. „Mensen maakten hier hun eigen regels”, zegt Dijkstra, „gaven hun eigen land vorm en bouwden hun eigen bestaan op, zonder inmenging van de overheid.”

Boeren in de Peel zijn gewend het zelf te roeien, zonder overheidsbemoeienis. Daarom vinden ze maatregelen om te veranderen of stoppen moeilijk. Een andere reden, hoorde Dijkstra, aan de keukentafels van boeren, is dat ze „vergroeid” zijn met hun grond. In het uitgetputte veengebied bouwden boerenfamilies afgelopen eeuw hun levenswerk op. Stoppen staat gelijk aan zelfmoord, hoorde ze in die gesprekken.

Boeren kennen geen kantoortijden, hoorde Dijkstra ook, ambtenaren wel. Ze denken in data, doelen en procedures, ook als die via de rechter doorlopen moeten worden. Boeren willen juist een langetermijnrelatie opbouwen, zoals ze dat ook met hun omgeving hebben gedaan. En dat terwijl er nu haast is geboden bij natuurdoelen en perspectief voor de landbouw, in plaats van lege stallen.

Hoe het verder moet met de Peel? Boeren moeten ook zelf de handschoenen oppakken, vinden alle partijen. Gedeputeerde Oudenhoven ziet steeds meer initiatieven ontstaan vanuit boeren. Maar samenwerking tussen boeren blijkt lastig. Wethouder Bankers vroeg aan vier melkveehouders bij Natura 2000-gebied een gezamenlijk plan, maar dat komt niet van de grond. „Het blijven allemaal zzp’ers, die hun eigen hoofd boven water houden.”

ZLTO-voorman Berkers zou graag zien dat akkerbouwers samenwerken met veehouders, zegt hij, door hun producten circulair te gebruiken, maar onderling vertrouwen kweken blijkt lastig. „Soms mis ik de verantwoordelijkheid om gezamenlijk dingen op te pakken.”

Gepensioneerd melkveehouder **Toon van Hoof** slaat sloopwerkzaamheden gade. In de Peel zijn veel boerderijen opgekocht met de opkoopregeling.

DIALOGOESSIES

Snakken naar een nieuwe dialoog

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid brengt bestuurders en burgers uit alle hoeken van de samenleving in gesprek.

Süeda Isik
AMSTERDAM

Het was lang geleden dat hij in Madurodam was, vertelt premier Dick Schoof aan het publiek in een zaal bij het miniatuurpark in Den Haag. Dinsdagmiddag is hij er om het startsein te geven voor de Nationale Dialoog. Het is de eerste van zes bijeenkomsten waarin bestuurders en burgers uit verschillende delen van de samenleving met elkaar in gesprek gaan over lastige thema's.

De dialoogsessies worden georganiseerd door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). De gesprekken moeten bijdragen aan meer samenhang en beter contact tussen burgers en overheid. Ambtenaren van het ministerie luisteren tijdens de sessies mee, zodat de opbrengsten kunnen worden gebruikt voor toekomstig beleid.

„We hebben geprobeerd zoveel mogelijk mensen met een diverse achtergrond uit te nodigen,” zegt Jurgien Nobel, staatssecretaris Participatie en Integratie (VVD). „Er zijn veel spanningen in de maatschappij, veel polarisatie. Het is belangrijk om ondanks verschillen met elkaar in gesprek te blijven en te kijken naar wat ons bindt.”

Dialoog
Voorafgaand aan de dialoogsessies vindt een panelgesprek plaats met Nobel; Mpanzu Bamenga (D66), mede-indiener van een motie die de dialoog in gang zette; documentairemaker Fidan Ekiz en columnist René Cuperus, auteur van *Afgehaakt Nederland*.

„Ik snakal veel langer naar weer met elkaar in dialoog kunnen gaan”, zegt Ekiz. Ze is al blij als mensen daartoe bereid zijn. „Daar staan we nu dus in Nederland.” Zenoemt Israël-Gaza. „Men-

Minister-president Dick Schoof woont de Nationale Dialoog bij in Madurodam in Den Haag. FOTO HEDAYATULLAH AMID

sen vinden: je staat aan mijn kant, of je staat lijnrecht tegenover mij.”

Bamenga vraagt in of je nog in dialoog moet gaan „daar waar er gediscrimineerd wordt of antisemitisme of de Holocaust worden ontkent”. Tegelijk roept hij mensen op „een stap naar voren te doen” als ze het geduld kunnen opbrengen om met andersdenkenden te praten. „Juist wanneer dat moeilijker is dan normaal gesproken.”

De deelnemers praten over vragen als: wat betekent de Nederlandse samenleving voor u? Wat is een onder-

werp dat u en uw gemeenschap het afgelopen jaar het meest heeft geraakt? Aan de tafels wordt in groepen van acht tot tien onder begeleiding van onafhankelijke gespreksleiders gediscussieerd.

„U zit niet aan tafel met gelijkgestemden – dat is niet de bedoeling”, zegt de dagvoorzitter. Maar wel met mensen die zich over vergelijkbare thema's zorgen maken. Dat is de basis voor een echt gesprek.” Tijdens de sessies is de pers niet welkom, zodat deelnemers vrijuit kunnen spreken.

Een van hen is Abdul Altı Hussen, ambtenaar en raadslid in Utrecht. Vooraf vertelt hij over de intolerantie waar hij en zijn familie mee te maken kregen in Ravenstein, Noord-Brabant. „Ik merk dat polarisatie en tegenstellingen letterlijk gevolgen hebben. Als het in de samenleving spannender wordt, merken wij dat thuis ook. In mei hadden we te maken met een aanslag met een vuurwerkbom. We hebben vaker hakenkruizen op ons huis gehad, ik ben opgewacht en gevolgd. Het lijkt te gaan om uitslui-

ting en intolerantie.” Hij hoopt die middag de verschillen met elkaar te bespreken, maar ook te vieren en te accepteren dat niet iedereen hetzelfde is.

Achteraf, tijdens het walking dinner, wordt hier en daar gesproken over de persoonlijke verhalen die indruk maakten. „We moesten even op de oppervlakte sudderen, en daarna gingen we meteen de diepte in,” zegt Jurella Kleinmoedig, fractievoorzitter van WeertLokaal. „Het was zo respectvol. We konden gewoon zeggen: ik heb daar een andere mening over.”

Melkveehouder Marije van Velthoven vertelt dat het in haar groep ging over stikstof – een belangrijk thema voor haar als boerin – maar ook over antisemitisme, de lhbtq-gemeen-

”

Mensen vinden: je staat aan mijn kant, of je staat lijnrecht tegenover mij

Fidan Ekiz
presenterator

schap en de rol van dorpscoördinatoren als brug tussen burger en overheid. „Als ik kort reflecteer op wat we gemeen hadden: te vaak worden problemen aan een specifieke doelgroep toegeschreven. Daardoor verhardt het maatschappelijk debat.”

Femke van der Plas, vertrouwenspersoon bij de belangenvereniging voor boeren en tuinders ZLTO, zegt dat haar groep sprak over vertrouwen in de overheid. „We bespraken of de overheid meer contact kan maken en zichtbaarder kan zijn. Burgers zijn dan ook vergevingsgezinder als er eens iets misgaat.”

„Lange tijd roemden we onszelf om onze tolerantie. Hier kun je zijn wie je bent, en leeft iedereen in vrede met elkaar,” zegt Schoof in zijn toespraak aan het begin van de dag. „Maar samenleven bleek vaak naast elkaar leven. Tolerantie is te vaak een eufemisme voor onverschilligheid geworden. En dat is, wat mij betreft, nog erger dan het met elkaar oneens zijn.”

Eurocommissaris voor Klimaat Wopke Hoekstra in Brussel, deze woensdag. FOTO NICOLAS TUCAT/AFP

KLIMAAT

Akkoord over afgezwakt klimaatbeleid EU na marathonvergadering

In de aanloop naar de klimaattop in Belém moesten de Europese landen het eens worden. Europa zwakt zijn klimaatdoelen af, door bijvoorbeeld meer ruimte te bieden aan uitstootvermindering buiten het continent.

Anouk Boone
BRUSSEL

Het hoge woord is eruit. Het klimaatdoel van de EU - 90 procent minder uitstoot in 2040 ten opzichte van referentiejaar 1990 - blijft de komende jaren overeind en is wettelijk bindend, zo besloten de Europese lidstaten na bijna 24 uur beraad. Maar: om tot die overeenkomst te komen, staan de landen elkaar meer flexibiliteit toe, waarmee het klimaatbeleid wordt afgezwakt. Landen mogen nu meer inzetten op uitstootvermindering in het buitenland, spreken af dat ze terug kunnen komen op het klimaatdoel, en stellen de invoering van ETS2, uitstootbeprizing voor burgers en bedrijven, met een jaar uit.

Het werd een zwaarbevochten compromis, op weg naar klimaatneutraliteit in 2050. „Falen is daarbij nooit een optie geweest”, sprak Lars Aagaard, de Deense klimaatminister die het voortouw nam bij de onderhandelingen. Eurocommissaris Wopke Hoekstra (Klimaat) liet tussen de regels doorschemeren dat het ambitieuzer had gekund: „*It takes 27 to tango*”, sprak hij meermaals. Na het akkoord gevolgd door: „We zijn erin geslaagd om dat waar te maken”. De uiteindelijke meerderheid bestond uit 21 lidstaten.

Maar de harmonie in Brussel was lange tijd ver te zoeken. Bij complexe klimaatbesprekingen liepen de wensenlijsten van de lidstaten ver uiteen - van groen en progressief, tot grijs en conservatief. Het waren met name de geitenpaadjes waarover tot diep in de nacht werd gesteggeld.

Landen buiten de EU

Het doel van 90 procent reductie per 2040 blijft dus overeind, maar lidstaten krijgen meer ruimte om een deel van die uitstootvermindering in landen buiten de EU te behalen, met koolstofkredieten. Het plan was eerst om maximaal drie procent via die route toe te staan, dat is nu vijf procent geworden. Dat betekent dat de uitstoot binnen de EU met 85 procent verminderd moet - en dat terwijl de Europese Wetenschappelijke Adviesraad voor Klimaatverandering pleit voor 90 tot 95 procent op eigen grondgebied.

Woorden als klimaat, duurzaamheid en vergroening klonken overigens weinig in de urenlange onderhandeling. ‘Concurrentiekracht’ werd daarentegen op rechts en op links ferm geroepen. Maar waar de progressieven denken aan de schone industrie van de toekomst - *clean tech* - betekent het uit de mond van de conservatieven het overeind houden van de traditionele industrie.

—

Over met name de geitenpaadjes werd tot diep in de nacht gesteggeld

—

Sommige landen hebben veel industrie die ze koolstofvrij moeten maken, bena- drukt Petr Hladik, de Tsjechische minister van milieu. „Denk aan chemie, staal, cement en glas. We maken ons zorgen over die sectoren”. Hij deed een beroep op een ‘solidair Europa’: „We kunnen Centraal- en Oost-Europa in deze transitie niet buiten beschouwing laten.”

Die roep om solidariteit vond weerklank bij dwarsligger Polen, dat streefde naar gebruik van koolstofkrediet tot wel 10 procent en erop aandrong de investeringen in defensie ‘niet te hinderen’.

Ook is er een ontsnapingspad bevochten. Elke vijf jaar wordt de haalbaarheid van het klimaatdoel voor 2040 opnieuw geëvalueerd - inclusief beoordelingen om de twee jaar - waarbij de lidstaten nog eens 5 procent koolstofkredieten extra kunnen inzetten mocht de geopolitieke situatie daarom vragen. Landen als Zweden en Spanje waren hier aanvankelijk sterk op tegen, omdat ze geen „nieuwe onzekerheden wil creëren”, aldus Sara Aage- sen, de Spaanse minister voor ecologische transitie.

Tussendoel
Naast het wettelijk bindende klimaatdoel voor 2040, stond een tussendoel voor 2035 op de agenda. De EU wilde dat doel langzaam maar zeker afzwakten, presenteerde VN-milieuprogramma UNEP dinsdag een nieuw klimaatrapport, Off Target. Daaruit blijkt dat het belang van ambitieuze doelen nog altijd hoog is. De aarde warmt minder hard op dan vorig jaar het geval bleek (deze eeuw met 2,3 tot 2,5 graden, in plaats van 2,6 tot 2,8 zoals aanvankelijk werd gedacht), maar nog altijd flink harder dan wat men tijdens het Klimaat-akkoord in 2015 beoogde, met een doel van 1,5 graad.

BIOCHIP

Hersenziektes te lijf met zelfimplanterende nanochips

Met de nanochips zijn zonder operatie, na injectie in de bloedbaan, hersenziekten elektrisch te behandelen - bij muizen.

Niki Korteweg

Draadloze nanochips die, na injectie in de bloedbaan, vanzelf naar de hersenen gaan en zichzelf daar implanteren op de zieke plek. Dat presenteren wetenschappers van het Amerikaanse Massachusets Institute of Technology (MIT) woensdag in het wetenschappelijke tijdschrift *Nature Biotechnology*. Eenmaal in het brein kunnen de chips specifiek het beoogde hersengebied elektrisch stimu-

leren - voorslagnog alleen bij muizen. Elektrische hersenimplantaten worden nu soms aangeboden aan mensen met ernstige neurologische aandoeningen waartegen geen medicijn meer helpt, zoals de ziekte van Parkinson, epilepsie, chronische pijn of psychiatrische aandoeningen. Dat vergt een risicovolle hersenoperatie.

De onderzoekers hopen met de technologie in de toekomst ernstige hersenaandoeningen te verhelpen zonder dat er een ingrijpende operatie aan te pas komt.

De nieuwe chips bestaan uit laagjes van organische halfgeleiders en metalen van ongeveer 200 nanometer hoog, op een cirkelvormig vlakje van minder dan 10 micrometer. Dankzij dit microscopisch kleine formaat kunnen de implantaatjes zich bij-

vend tussen individuele hersencellen nestelen zonder dat er schade ontstaat aan omliggende cellen, en met miljoenen gerichte stimulatiepunten hun werk uitoefenen.

De wetenschappers koppelden de elektronische apparaatjes aan levende cellen. Hierdoor wekten die geen afweerreactie van het immuunsysteem op. Daarnaast kwamen ze hierdoor makkelijk door de bloed-hersenbarrière. Die beschermende laag rond de bloedvaten voorkomt dat schadelijke stoffen en bacteriën tot het brein doordringen, maar hij laat voedingsstoffen en zuurstof wel door.

In proeven met muizen met een ontsteking in hun hersenen bleek dat de in de bloedsomloop ingespoten implantaten zelfstandig het ontstoken gebied in de hersenen konden

vinden. De wetenschappers richtten de behandeling in deze proef op hersenontsteking. Dat proces speelt een grote rol bij veel neurologische aandoeningen.

In de studie gebruikten de onderzoekers immuuncellen om het apparaatje af te leveren. Die cellen richten zich van nature op ontstekingen in het lichaam. Met een fluorescerende stof konden ze de zwerm nano-apparaatjes volgen.

Ontstekingen aanpakken

Toen de implantaten eenmaal op hun plaats zaten, konden de onderzoekers ze draadloos activeren met de elektromagnetische golven van nabij-infrarood licht. Diep in het muizenbrein krijgen de implantaten hiervan de technolo-

gie te kunnen testen bij mensen.

Tijdloos wonen

Vier de woonmaand met de prachtige designproducten die NRC voor jou geselecteerd heeft.

HAY Rey eetkamerstoel

Van
579,00
449,-

- › Iconisch design uit 1971, heruitgebracht door HAY
- › Uniek schroefloos ontwerp en stapelbaar
- › Robuust, elegant en tijdloos in elke kamer

HAY Rey tafel

Van
2.199,00
1.699,-

- › Gepatenteerde verbinding tussen hout en metaal
- › Tijdloos Zwitsers design: ontworpen in 1971
- › Veelzijdig inzetbaar: perfect als eettafel of werktafel

HAY Rey kruk

Van
479,00
379,-

- › Origineel Bruno Rey ontwerp
- › Innovatieve constructie zonder schroeven
- › Perfect als extra zitplek of designaccent

FDB MØBLER J46 eetkamerstoel

Van
399,00
299,-

- › Deense klassieker met modern comfort
- › Tijdloos ontwerp voor aan de eettafel
- › In licht eikenhout en zwart beukenhout

SKOVBY Kruk

Van
235,00
195,-

- › Gemaakt van massief eikenhout
- › Te gebruiken als kruk, bijzettafel of decoratief object
- › Praktisch ontwerp: ruimtebesparend en stapelbaar

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/woonmaand

OORLOG IN OEKRAÏNE

Russen rukken op in de straten van Pokrovsk, omsingeling stad dreigt

Pokrovsk dreigt in handen van de Russen te vallen. Zelensky bezocht het front.

Rob Schoof
AMSTERDAM

Zelfs Oekraïense verdedigers van Pokrovsk lijken de moed te verliezen. Hoewel de militaire situatie rond het grotendeels verwoeste stadje uitermate diffuus is en voortdurend verandert, lijken de Oekraïense kansen op behoud van Pokrovsk snel te slinken. Daarbij dreigt het gevaar dat Oekraïense eenheden rond Pokrovsk en het nabijgelegen stadje Myrnohrad - net als de laatste burgers die daar nog verblijven - worden omsingeld door Russische troepen.

Anonieme Oekraïense soldaten en commandanten die Pokrovsk en omgeving verdedigen zeiden woensdag tegenover Hromadske, een onafhankelijke Oekraïense nieuwssite, dat er in het stadje „niet langer pariteit” is, maar dat de Russen „een veel groter deel van Pokrovsk” in handen hebben. „Degenen in de voorwaartse posities in Pokrovsk zijn feitelijk al omsingeld, met weinig kansen om eruit te komen”, zei een Oekraïense militair die zich ‘Valery’ noemt tegen Hromadske. „Jemoet door gebouwen, huizenblokken en straten, maar dat is bijna onmogelijk zonder te worden neergeschoten.” Pokrovsk en Myrnohrad zijn volgens hem „in het kort, de pinneut”.

Het Russische ministerie van Defensie riep woensdagochtend Oekraïense troepen rond Pokrovsk op zich over te geven. De Oekraïense strijdkrachten ontkennen dat er sprake is van een omsingeling door de Russen. Wel houden de Russische strijdkrachten alle uitwegen onder schot met drones en artillerie.

Bezoek van Zelensky

President Volodymyr Zelensky bezocht dinsdag Oekraïense troepen in het gebied, die vechten ten noorden van Pokrovsk bij Dobropillja, zo schreef hij op X. Lokale commandanten meldden volgens Zelensky „een stabilisatie van de verdedigingslinie”. Oekraïense militaire leiders houden vol dat er geen wijken in Pokrovsk zijn die de Russen onder controle hebben. Het is niet mogelijk claims over de mi-

litaire situatie in de regio rond Pokrovsk onafhankelijk te verifiëren. De Russen zijn al meer dan een jaar bezig met hun grootscheepse aanval op Pokrovsk. Moskou ziet de stad, die ooit 60.000 inwoners telde, als een hoofdprijs in de slag om de Donbas. Russische verovering van Pokrovsk kan het begin markeren van een Russische opmars in de richting van de grotere steden Kramatorsk en Slovjansk, twee uiterst belangrijke bolwerken in de Oekraïense verdedigingslinies.

De afgelopen maanden zouden de Russische strijdkrachten zich in hun aanvallen rond Pokrovsk hebben gericht op het uitschakelen van Oekraïense drone-eenheden. Een zo'n drone-eenheid stelt op Telegram dat de Russen dagelijks tientallen groepjes militairen naar Pokrovsk stuurt, op jacht naar Oekraïense dronebestuurders. „De orcs [Oekraïens scheldwoord voor Russische militairen] verplaatsen zich vaak in groepen van drie,

ervan uitgaande dat er twee vernietigd zullen worden en één de stad zal berei-

ken en daar voet aan de grond zal krijgen. Zo'n honderd van dergelijke groepen kunnen per dag passeren.” Andere Oekraïense bronnen stellen dat de Russen vaak in burgerkleding opereren, zodat ze niet te herkennen zijn.

De Russische aanvallen richtten zich op Oekraïense drone-eenheden

Mede daardoor zou de Russische aanvalsmacht inmiddels een groot overwicht hebben gecreëerd in het luchtruim, volgens een Oekraïense legerwoordvoerder zelfs in een drone-verhouding van tien tegen één.

Ook op andere plaatsen in de Don-

bas nemen de zorgen toe. Dinsdag werd het spoortraject naar de belangrijke industriestad Kramatorsk voor onbepaalde tijd gesloten. Volgens Oekrazalynztsja, de Oekraïense spoorwegen, is het treinverkeer over dit deel van de spoorlijn te gevaarlijk vanwege aanhoudende Russische aanvallen.

Twee weken geleden werd een trein uit Lviv met drones aangevallen op het station, daarbij vielen geen gewonden. „De beschadigde wagons worden vervangen; voorlopig zetten we onze dienstregeling voort”, berichtten de spoorwegen toen.

Treinen uit het noorden en westen van Oekraïne rijden voorlopig niet verder dan het stadje Hoesarivka in de regio Charkiv, hemelsbreed zo'n 35 kilometer ten noordwesten van Kramatorsk. Er gaan vanuit daar bussen rijden naar Kramatorsk en Slovjansk.

Kramatorsk, dat voor de grootschalige Russische invasie zo'n 160.000 inwoners, telde ligt zo'n twintig kilo-

meter ten westen van de frontlinie. De spoorlijn van en naar de stad was de afgelopen jaren niet alleen een levensader voor militairen die pendelden tussen hun basis en het front, maar ook voor bezoekende familieleden en de bewoners van de stad.

Iconische plek

Het treinstation van Kramatorsk groeide in de loop van de jaren voor Oekraïners uit tot een iconische plek waar soldaten werden uitgezwaaid of onthaald. Op 8 april 2022, kort na de massale Russische invasie in Oekraïne, was het station doelwit van een Russische raketaanval waarbij zeker 57 doden vielen.

In een poging de Oekraïense militaire logistieke operaties te ontregelen hebben de Russen de afgelopen maanden hun aanvallen op de Oekraïense infrastructuur, ook op spoorwegen en het treinverkeer zelf, geïntensiveerd. Onderminister Oleksi Koeleba (Wederopbouw) zei half oktober dat de Russen sinds augustus bijna driehonderd aanvallen hebben uitgevoerd op het spoornet. Sinds februari 2022 zijn 37 werknemers van de spoorwegen om het leven gekomen.

President Zelensky stond dinsdag uitvoerig stil bij het werk dat de werknemers van Oekrazalynztsja in oorlogstijd blijven verzetten. „Ik bedank alle mannen en vrouwen die bij de Oekraïense spoorwegen werken om ervoor te zorgen dat ons land, ondanks de oorlog, verbonden blijft.” Volgens Zelensky heeft Oekrazalynztsja alleen al dit jaar meer dan 135 miljoen ton vracht vervoerd. En, ondanks alles: „Meer dan 90 procent van de Oekraïense passagierstreinen arriveren op tijd - strikt volgens de dienstregeling, ook tijdens perioden met buitengewone Russische aanvallen.”

President Zelensky op bezoek bij frontlinietroepen in de regio Donetsk, dinsdag. FOTO AFP

Politie-eenheid die helpt bij evacuatie uit Pokrovsk. FOTO REUTERS

Oekraïense militairen overleggen met Zelensky. FOTO HANDOUT UPSPS/ AFP

WEL RIJPLEZIER. NIET WACHTEN.

DE BMW i4. DIRECT LEVERBAAR EN
NU NOG MET BIJTELLINGSVOORDEEL.

VANAF

€ 436 netto
bijtelling
per maand

Het gemiddelde stroomverbruik van de BMW i4 varieert tussen de 17,4 - 13,2 kWh/100 km, de elektrische actieradius varieert tussen de 461 en 595 km (WLTP) en de CO₂ emissie is 0 g/km. Data op basis van peildatum 1 juli 2024.

Meer informatie

OVERNAME BLIKK

Opnieuw slokt een Orbán-gezind bedrijf een onafhankelijk nieuwsmedium op

Het grootste dagblad van Hongarije komt in handen van een bedrijf met nauwe banden met premier Viktor Orbán en zijn partij Fidesz.

Mark Middel
WARSCHAU

Opnieuw heeft een regeringsgezind bedrijf een onafhankelijk nieuwsmedium in Hongarije overgenomen. De tabloid *Blikk* - die maandelijks door zo'n drie miljoen mensen wordt gelezen (ongeveer een derde van de Hongaren) - en andere titels van de Zwitserse uitgeverij Ringier zijn overgenomen door Indamedia.

Die mediagroep heeft nauwe banden met premier Viktor Orbán en zijn partij Fidesz en nam de afgelopen jaren al verschillende onafhankelijke mediatitels in Hongarije over.

Meteen na de aankondiging besloot de hoofdredacteur van *Blikk* op te stappen. De krant, het meest gelezen dagblad van Hongarije, staat bekend om zijn aandacht voor roddel en achterklap, maar besteedde de afgelopen jaren ook aandacht aan de corruptie in het land.

De verkoop betekent een verdere uitholling van de onafhankelijke media in Hongarije. In 2020 namen bevriende oligarchen de leiding over bij Indamedia, waarna ze de best gelezen nieuwssite van Hongarije, Index, tot een propagandakanaal van de regering-Orbán maakten. De directie van Index vertrok onmiddellijk, evenals tientallen journalisten. Zij richtten daarna Telex op, een van de weinige nog overgebleven onafhankelijke online nieuwsmidia in Hongarije.

Verkiezingen

De overname *Blikk* komt op een gevoelig moment. Hongarije maakt zich op voor cruciale parlementsverkiezingen volgend jaar april waarin de partij van Orbán, Fidesz, zware tegenstand wacht. In de peilingen gaat de

De Hongaarse premier Viktor Orbán in oktober bij een toespraak ter herdenking van de Hongaarse opstand van 1956. FOTO BERNADETT SZABO/REUTERS

partij van zijn uitdager Peter Magyar, Tisza, met zo'n 45 procent van de stemmen aan kop, tegenover 39 procent voor Orbáns Fidesz. Het is de eerste keer sinds 2010, toen Orbán aan de macht kwam, dat zijn positie serieus wankelt.

Toen Orbán na zijn eerste termijn als premier (1998-2002) niet werd herkozen, verweet hij zichzelf één

ding: hij had de media niet genoeg naar zijn hand gezet. Na zijn comeback in 2010 nam hij meteen de controle over bij de publieke omroep en het landelijke persbureau. Bevriende oligarchen kochten commerciële media op en de overgebleven onafhankelijke media kregen te maken met drastisch dalende advertentie-inkomsten van uit de overheid en staatsbedrijven.

Binnen enkele jaren schreven veel kwaliteitsmedia rode cijfers, waardoor ze een makkelijke prooi werden voor regeringsgezinde zakenmensen die een volgende overnameslag begonnen. Bovendien werden buitenlandse eigenaren gedwongen hun publicaties te verkopen. Het leidde ertoe dat het grootste deel van de kranten, televisiezenders en radiokanalen

spreekbuizen zijn van Orbáns regering en worden ingezet voor lastercampagnes tegen de oppositie in het EU-land.

'Stinkwantsen'

Maar dat bleek nog niet genoeg voor Orbán. Dit jaar zette de premier de aanval in op de laatste overgebleven onafhankelijke media en critici in het land en kondigde aan een einde te maken aan „schaduwleger” van ngo's, rechters, oppositiepolitici en journalisten die zich tegen zijn beleid keren. „De stinkwantsen hebben de winter overleefd”, zei Orbán, doelend op zijn critici. „We zullen het hele schaduwleger elimineren.”

Dit jaar zette Orbán de aanval in op de laatste onafhankelijke critici

Die aanval kan niet los gezien worden van de populariteit van zijn uitdager Magyar. Het voormalige Fidesz-partijlid belooft een einde te maken aan de diepgewortelde corruptie onder het bewind van Orbán. Die boodschap raakt grote delen van de bevolking in het gepolariseerde land. Voor het eerst in jaren heeft de regering van Orbán geen antwoord op een uitdager: belastingvoordelen voor grote delen van de samenleving, harde aanvallen op de EU en lastercampagnes tegen Magyar brengen geen verandering in de peilingen.

In een verklaring stelt Ringier dat het besluit om zijn titels in Hongarije te verkopen „uitsluitend gebaseerd is op strategische economische overwegingen en onze focus op onze digitale kernactiviteiten in Hongarije”. Magyar reageerde fel op de overname. Hij bestempelde Indamedia als „criminelen” en verwacht dat de *Blikk* en de andere titels „leugenachtige propagandawapens” worden voor de regering.

HISTORIE INDONESIË

In de opgepoetste geschiedenis van Indonesië kan Soeharto een held zijn

Hij staat niet voor het eerst op de lijst, maar dit keer is de kans groter dan voorheen dat de omstreden oud-president van Indonesië wordt verheven tot Nationale Held.

Merel Thie
AMSTERDAM

Een lijst van veertig namen landde donderdag op het bureau van de Indonesische president Prabowo Subianto. Komende maandag zal hij bekendmaken wie van deze mensen erkend wordt als Nationale Held. Omdat er geen maximum is, kunnen ze dat in principe alle veertig worden, maar alle aandacht gaat naar één naam op de lijst: die van oud-dictator Soeharto. De woordvoerder van Prabowo stelde dat de president „zorgvuldigheid zal betrachten” in zijn besluit, schrijft *The Jakarta Post*.

Volgens de opsteller van de lijst, de Raad voor Onderscheidingen en Ere-titels, is die gebaseerd op de wens van het publiek. Maar het publiek dat deze week van zich laat horen is juist tegen de postume verering van Soeharto. Meer dan vijfhonderd academici en mensenrechtenactivisten hebben Prabowo een petitie aangeboden waarin ze hem oproepen Soeharto niet te erkennen als nationale held.

Massamoord

President Soeharto leidde het land met harde hand vanaf 1966 en wist 32 jaar aan de macht te blijven. Als generaal was hij in die periode medeverantwoordelijk voor de massamoord op communisten. Volgens sommige schattingen zijn daarbij een half miljoen mensen gedood. Zijn 'Nieuwe Orde' werd getekend door corruptie.

Hem als Nationale Held betitelen zien de ondertekenaars als „verraad aan de slachtoffers en de democratische waarden”, schrijven zij in de pe-

President Soeharto kondigt in 1998 onder druk van protesten zijn aftreden aan. FOTO PAULA BRONSTEIN/GETTY IMAGES

titie. Het zou bovendien „een gevaarlijke verdraaiing van de geschiedenis” zijn.

Maar Prabowo heeft Soeharto al-tijd geprezen en de levensverhalen van de twee presidenten zijn verweven. Prabowo was zelf legerleider onder het regime van Soeharto en is in

verband gebracht met grootschalige mensenrechtenschendingen in die tijd, maar is daarvoor nooit berecht. Ook was hij vijftien jaar de schoonzoon van Soeharto, door zijn huwelijk met diens tweede dochter Siti Hediati Hariyadi. Uit dat huwelijk kwam een zoon voort.

Het is dus zeer de vraag of Prabowo ervan zou willen afzien om zijn voormalige schoonvader te eren. Toekenning van de postume eretitel zou ook passen in een trend om de herinneringen aan de Nieuwe Orde van Soeharto bij te sturen, zegt Ward Berenschot, onderzoeker van het Koninklijk Insti-

tuut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) en de Universiteit van Amsterdam. „Je ziet gebeuren dat de donkere kanten van het autoritaire regime worden weggepoetst.” Voor Prabowo doet dat ertoe. „Als Soeharto een nationale held wordt, legitimeert dat ook zijn eigen rol.”

Een nieuwe kijk op de geschiedenis wordt ook op andere manieren door Prabowo's regering bevorderd. Zo gaf de Indonesische minister van Cultuur Fadli Zon een aantal historici dit jaar opdracht voor een tiendelig boekwerk over de nationale geschiedenis. Die geschiedenis moet „in een positiever licht” gezet worden, aldus de Indonesische minister. Critici merkten bij de eerste versie al op dat er sprake was van verheerlijking van Soeharto.

Belemmering weggewomen

Dat Soeharto niet eerder tot held is gemaakt, had te maken met een belangrijke belemmering die vorig jaar is weggenomen. Ontvangers van de titel nationale held moeten aan enkele voorwaarden voldoen. Zo moeten zij belangrijke bijdragen aan de natie hebben geleverd en een voorbeeldige morele integriteit hebben. En er mag geen strafrechtelijke vervolging zijn ingesteld. In *Tempo-magazine* stelt minister Syaifullah Yusuf van Sociale Zaken dat alle personen op de shortlist voldoen aan de formele voorwaarden.

De weg naar Soeharto's voordracht werd vrijgemaakt door een besluit van het Raadgevend Volkscongres, het Indonesische parlement, vorig jaar. Dat had na Soeharto's aftreden in 1998 een decreet uitgevaardigd waarin hij werd genoemd als te onderzoeken persoon in verband met corruptie. Maar vorig jaar schraptte het parlement zijn naam uit dat decreet, één maand voordat Prabowo Subianto president werd. Officieel gebeurde dat omdat het OM in 2006 alle aanklachten tegen Soeharto had laten vallen vanwege zijn slechte gezondheid. Hij overleed in 2008. Maar waarom zijn naam dan juist nu uit het decreet werd geschrapt, maakte het Raadgevend Volkscongres niet duidelijk.

Advertentie

ZO SIMPEL
IS HET NIET

STELLINGA
OVER
ECONOMIE

VOOR WELKE
ECONOMIE STEMDE
NEDERLAND?

Is uit de nieuwe Tweede Kamer op te maken welke richting Nederland economisch op gaat? Sluiten ook wij ons meer af voor de rest van de wereld? Of juist niet?

Luister elke donderdag in de gratis NRC Audio-app of andere podcastapps
nrc/zosimpelishetniet
Fotografie Folkert Koelewijn

IRAN

Iran laat van spionage verdachte Franse docenten vrij

Docenten Cécile Kohler en Jacques Paris werden in 2022 in Iran gearresteerd op verdenking van spionage. Ruim drie jaar later zijn de twee vrijgelaten.

Lize Geurts
AMSTERDAM

De Franse literatuurdocent Cécile Kohler (40) en haar partner, oud-wiskundedocent Jacques Paris (72), zijn dinsdag vrijgelaten uit de Evin-gevangenis in de Iraanse hoofdstad Teheran. Dat meldde de Franse president Emmanuel Macron op X. Het Iraanse ministerie van Buitenlandse

Zaken bevestigt de vrijlating van twee Franse burgers, schrijft persbureau Reuters. Kohler en Paris werden in mei 2022 gearresteerd en vervolgens drie jaar lang vastgehouden in Iran op verdenking van spionage.

Kohler en Paris zijn van de gevangenis naar de Franse ambassade gebracht, schrijft ook de Franse minister van Buitenlandse Zaken Jean-Noël Barrot op X. „Daar wachten ze op hun definitieve vrijlating.”

De docenten werden in mei 2022 gearresteerd, op de laatste dag van hun vakantie in het land. Het Iraanse regime claimde dat zij tijdens hun bezoek aan het land vakbondsleden en politieke tegenstanders hadden ontmoet en hen geld hadden gegeven.

Afgelopen zomer zei een diplomatieke bron tegen persbureau AFP dat

Demonstrant vraagt in Parijs om vrijlating Kohler en Paris. FOTO EPA

de Kohler en Paris verdacht werden van spionage voor de Israëlische buitenlandse inlichtingendienst Mossad. Volgens diezelfde bron waren de verdenkingen „ongegegrond”.

Frankrijk noemde de arrestatie van Kohler en Paris 'gijzeldiplomatie'

Vorige maand kregen de docenten nog straffen opgelegd, schreef *Le Monde* op basis van het Iraanse persbureau Mizan: één van de twee kreeg tien jaar gevangenisstraf voor spioneren voor Frankrijk, vijf jaar voor sa-

menzweren tegen de nationale veiligheid, en twintig jaar ballingschap voor samenwerken met Israël. De ander kreeg zes jaar gevangenisstraf voor spioneren voor Frankrijk, vijf jaar voor samenzweren tegen de nationale veiligheid en zeventien jaar ballingschap voor samenwerken met Israël. Wie van de twee welke straf kreeg opgelegd, meldde Mizan er niet bij.

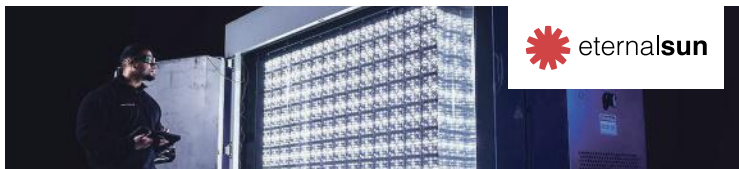
Frankrijk noemde de arrestatie van Kohler en Paris „gijzeldiplomatie”: het vastzetten van burgers die Iran bezoeken, om zo andere landen onder druk te zetten om bijvoorbeeld sancties op te heffen. Hetzelfde overkwam de Fransman Olivier Grondeau; hij werd in oktober 2022 gearresteerd en kwam afgelopen maart vrij. Macron noemt het een „grote opluchting” dat de docenten zijn vrijgelaten.

Druk jouw stempel op morgen

Zet je volgende carrièrestap met YER

Detachering • **Recruitment** • Consultancy

Scan de QR-code en
bekijk alle vacatures
www.yer.nl/nrc

COO

Bedrijf | Eternal Sun maakt zonlicht. Als wereldleider in testapparatuur voor zonnepanelen biedt het bedrijf geavanceerde zonnemulatoren en inspectiediensten aan topklanten wereldwijd. Functie | Als COO ben je verantwoordelijk voor het optimaliseren van de operationele prestaties van Eternal Sun. Je leidt de transitie van schaalvergroting naar innovatie gedreven groei, waarbij snelheid, flexibiliteit en samenwerking centraal staan. Je speelt een sleutelrol in het realiseren van ambitieuze omzetdoelstellingen en het versterken van de internationale positie.

📍 Den Haag 📁 High Tech 🎓 Master
🕒 +10 jaar 💶 Uitstekende arbeidsvoorwaarden

Contactpersoon YER:
Victor Latumahina, +31 6 292 392 36

Salesmanager ERP Solutions

Bedrijf | Internationale IT-dienstverlener met focus op digitale transformatie en Microsoft Dynamics 365. Ondernemende cultuur, mensgericht en samenwerkingsgedreven. Wereldwijd erkend als toonaangevende Microsoft-partner. Functie | Jij wordt de strategische spil in het verder uitbouwen van de Microsoft Dynamics 365-praktijk. Je combineert visie en leiderschap met een sterke commerciële drive en weet samen met je team van 12 professionals de marktpositie te versterken. Je werkt nauw samen aan duurzame groei en de koers van de organisatie.

📍 Nederland/hybride 📁 IT 🎓 Bachelor/Master
🕒 +10 jaar 💶 Uitstekende arbeidsvoorwaarden + bonus

Contactpersoon YER:
Rob Engels, +31 6 455 788 00

HSE Coördinator

Bedrijf | Algeco, marktleider in modulaire huisvesting, biedt duurzame en flexibele oplossingen voor diverse sectoren. Met locaties in Moerdijk en Den Bosch en projecten door heel Nederland, staat veilig en gezond werken centraal. Functie | Wil jij een sleutelrol spelen in het waarborgen van veiligheid en gezondheid? Als HSE Coördinator bij Algeco ben jij hét aanspreekpunt voor veiligheid, gezondheid en milieu. Je plant, organiseert, adviseert en administreert diverse HSE-taken, voert inspecties uit, geeft training en uitleg, en werkt nauw samen met interne en externe partners.

📍 Moerdijk & Den Bosch 📁 Construction
🕒 3-5 jaar 💶 Uitstekende arbeidsvoorwaarden

Contactpersoon YER:
Bram Mutsaerts, +31 6 211 346 67

Lead Engineer Elektrotechniek

Bedrijf | Stantec is een wereldwijd opererend advies- en ingenieursbureau dat zich richt op inrichting van de fysieke leefomgeving. In Nederland werken 500 medewerkers verdeeld over 5 locaties. Functie | Zet jij je expertise graag in op uitdagende, complexe projecten voor grote aansprekende klanten? Dan is dit jouw ideale vervolgstap! Als Lead Engineer Elektrotechniek bij Stantec leid je elektrotechnische projecten van ontwerp tot oplevering. Je coacht en begeleidt een team van junior en medior engineers en fungeert als contactpersoon voor (interne) stakeholders en klanten.

📍 Nederland/hybride 📁 Consultancy 🎓 Hbo/wo
🕒 +5 jaar 💶 € 80.000 - € 100.000/jaar

Contactpersoon YER:
Bram Mutsaerts, +31 6 211 346 67

YER. Al bijna 40 jaar toonaangevend in topfuncties binnen het hogere segment.

Hogesnelheidstreinen op het station Montparnasse in Parijs. FOTO CHRISTOPHE PETIT TESSON/EPA

EUROPESE COMMISSIE

Europese plannen stimuleren schoner varen en vliegen en snellere treinen

Met plannen voor een groter hogesnelheidsnet en investeringen in duurzame brandstof wil Brussel schoner vervoer stimuleren.

Jan Benjamin

AMSTERDAM

Meer hogesnelheidstreinen. Meer rechten voor treinreizigers. En: meer schonere brandstoffen voor vliegtuigen en schepen, twee sectoren die lastig te elektrificeren zijn. Plus minder risico voor energieconcerns die willen investeren in duurzame alternatieven voor fossiele brandstoffen.

Dat alles stelt de Europese Commissie woensdag voor in een omvangrijk pakket maatregelen voor duurzaam vervoer.

Het pakket bestaat uit twee delen: een plan voor een verbeterd Europees hogesnelheidsnetwerk en een plan voor duurzame investeringen in vervoer (Sustainable Transport Investment Plan, STIP). Hiermee wil de Commissie de EU-lidstaten „dichter bij elkaar brengen”.

Reizen van Berlijn naar Kopenhagen moet rond 2030 in slechts vier uur kunnen, in plaats van de huidige zeven uur. En Sofia-Athene moet in 2035 slechts 6 uur duren in plaats van 13 uur en 40 minuten nu.

Van Parijs naar Lissabon

De plannen kosten vele miljarden euro's, meldde Europees Commissaris Apostolos Tzitzikostas (Duurzaam vervoer en toerisme) woensdag. Zijn budget komt echter slechts voor een beperkt deel uit bestaande Europese fondsen. „Publieke financiering alleen zal niet genoeg zijn om aan de substantiële investeringsbehoeften te voldoen”, zei Tzitzikostas tijdens een persconferentie in Brussel. Voor het grootste deel van het benodigde bud-

get kijkt hij naar private en institutionele investeerders. De Commissie wil daarbij het risico voor externe financiers wel zoveel mogelijk beperken.

„Onze plannen zullen Europa's transportsysteem schoner, veerkrachtiger en betaalbaarder maken voor burgers”, aldus Tzitzikostas.

Het nieuwe actieplan voor hogesnelheidstreinen beschrijft wat nodig is om tegen 2040 een sneller en beter verbonden Europees netwerk te realiseren. Het belangrijkste doel is het halveren van de reistijden op veel populaire routes, waardoor de trein een serieus en aantrekkelijk alternatief wordt voor korte-afstandsvluchten.

De Commissie bouwt voort op het Trans-Europees vervoersnetwerk (TEN-T) en voorziet in de verbinding van knooppunten met treinen die 200 km per uur en sneller rijden.

Transportsysteem wordt
schoner en betaalbaarder

Apostolos Tzitzikostas

Eurocommissaris

De Commissie ook nieuwe grensoverschrijdende treinverbindingen mogelijk maken, zoals tussen Parijs en Lissabon via Madrid en tussen de Baltische hoofdsteden. Tzitzikostas zei dat hij met name in Midden- en Oost-Europa de treinverbindingen sterk wil verbeteren.

Het voltooiën van het geplande TEN-T hogesnelheidsnetwerk tegen 2040 kost ongeveer 345 miljard euro.

Dat wil de Commissie grotendeels bij elkaar brengen met behulp van private investeerders. Volgend jaar wil de Commissie daartoe een 'High-Speed Rail Deal' sluiten met financiële instellingen, EU-lidstaten en de spoorsector.

Meer rechten

Volgend jaar wil de Commissie ook een voorstel presenteren om grensoverschrijdende ticketing- en boekingsystemen te verbeteren, zodat reizigers makkelijker treinreizen kunnen plannen en kaartjes kunnen kopen. Die wens heeft Brussel al jaren, maar kon nog niet worden uitgevoerd, onder meer omdat grote spoorbedrijven zoals het Duitse DB en het Franse SNCF niet al hun klantgegevens willen delen met internationale concurrenten.

Ook de consumentenrechten van treinreizigers moeten beter, vindt de Commissie. Zo moet je gemakkelijker geld kunnen terugkrijgen bij veranderingen op internationale reizen. Tzitzikostas vertelde ook dat hij de concurrentie op het spoor wil stimuleren en zo treinreizen betaalbaarder wil maken - „zoals we hebben gezien in Spanje en Italië”, aldus de Eurocommissaris - door tweedehands materieel beter beschikbaar te maken. Nu hebben beginnende treinbedrijven, bijvoorbeeld de Belgisch-Nederlandse nachttreinexploitant European Sleeper, grote moeite om (gebruikte) treinstellen te bemachtigen.

Tegen 2030 moeten alle grote EU-luchthavens die meer dan 12 miljoen passagiers verwerken verbonden zijn met langeafstands- of hogesnelheids-

spoorwegen om de verbindingen tussen vervoersmiddelen te versterken. Buiten dit voornemen vallen dus kleinere luchthavens zonder snelle treinverbinding, zoals Eindhoven Airport (6,8 miljoen passagiers in 2024) en Brussel-Charleroi (2024: 10,5 miljoen passagiers).

Duurzame brandstoffen

Het tweede initiatief, het investeringsplan voor duurzaam vervoer (STIP), moet de investeringen in hernieuwbare en koolstofarme brandstoffen versnellen, met name voor vliegtuigen en schepen.

De Europese Unie heeft enkele jaren geleden afgesproken dat de luchtvaart ('RefuelEU Aviation') en de scheepvaart (FuelEU Maritime)

steeds meer duurzame alternatieve brandstoffen moeten gaan gebruiken. Het percentage schonere brandstof dat vliegtuigen en schepen moeten 'bijmengen' bij hun reguliere brandstof loopt elk jaar op - voor de luchtvaart van 2 procent in 2025 naar 70 procent vanaf 2050.

Om deze doelstellingen te halen, stelde Tzitzikostas woensdag, is ongeveer 20 miljoen ton 'groene' brandstof nodig. In 2024 werd wereldwijd naar schatting 1 miljoen ton duurzame vliegtuigbrandstof (sustainable aviation fuel, SAF) geproduceerd. De productie van SAF verhogen vraagt volgens de Eurocommissaris om substantiële investeringen door energieconcerns, geschat op 100 miljard euro tegen 2035.

Advertentie

GRAND HOTEL
AMRÁTH AMSTERDAM

LEZERSAANBIEDING:

PROFITEER NU VAN 20%
KORTING OP EXCLUSIEVE
AANBIEDINGEN

WWW.AMRATHAMSTERDAM.COM/NRC

Het **Bio Science Park** in Leiden. Hier zitten 430 bedrijven, die onderzoek doen en samenwerken. FOTO ALEXANDER SCHIPPERS/AMP

ELI LILLY

Nederland is erg aantrekkelijk voor buitenlandse farmaciebedrijven

In Katwijk komt een grote medicijnenfabriek, met de bouw is een investering van 2,6 miljard euro gemeoid.

Laura Wismans en Frederiek Weeda
AMSTERDAM

Katwijk is niet de eerste plek waar je aan denkt bij een nieuwe ontwikkeling in de kenniseconomie. Toch krijgt de christelijke kustgemeente een grote nieuwe medicijnenfabriek, van de Amerikaanse farmaceut Eli Lilly. Met de bouw is 2,6 miljard euro gemeoid.

Binnen vijfjaar zullen er 500 hoogwaardige banen komen en worden er miljarden pillen gemaakt, zei Eli Lilly-bestuursvoorzitter Dave Ricks bij de bekendmaking. Wethouder Gerard Mostert (ChristenUnie) is verheugd: „Het zal een enorme bijdrage leveren aan de kennisontwikkeling en economie van onze regio. Eli Lilly wil de kenniswerkers vooral in de regio aantrekken. Dit kan een vliegwiel worden voor andere bedrijvigheid en toeleveranciers.”

Nederland niet aantrekkelijk voor grote bedrijven? In Rotterdam verdwenen dit jaar al diverse chemiebedrijven. Maar voor farma ligt dat anders. Buitenlandse medicijnfabrikanten sluiten graag aan bij de ontwikkelingen op Nederlandse universiteiten, zegt Toine Pieters, hoogleraar geschiedenis van de farmacie aan de Universiteit Utrecht. Die bedrijven willen bovendien graag dicht bij de EMA zitten, die besluit welke medicijnen de Europese markt op mogen. Dit Europees geneesmiddelenbureau zit sinds 2018 in Amsterdam.

Volgens de Amerikaanse Kamer

van Koophandel in Nederland staat Nederland zesde op een lijst van 32 landen waar Amerikaanse *life sciences*-bedrijven zich graag vestigen. Al waarschuwt voorzitter Marc ter Haar dat de voorzieningen in Nederland ook op de lange termijn op peil moeten blijven.

Organen nabootsen

Nederland heeft relatief veel hoogopgeleide werknemers en goede universiteiten die veel doen aan biomedisch onderzoek: Leiden, Utrecht, Groningen. Ter Haar wijst ook op de goede infrastructuur, maar Nederland draalt volgens hem wel met grote investeringen in onderzoek en ontwikkeling. Ontwikkeling en goedkeuring van nieuwe medicijnen is altijd een proces van jaren. Investeerders moeten er dus op kunnen rekenen dat de omstandigheden in een land lang stabiel blijven.

In Leiden, vlak bij Katwijk, ligt het Leiden Bio Science Park. Daar zitten 430 bedrijven, die onderzoek doen en samenwerken. Ook het Amerikaanse Johnson & Johnson heeft er labs en kantoren onder de naam Janssen Biologicals en Vaccines. De bedrijven op het sciencepark bieden werk aan 11.700 mensen, en nog eens 13.000 werken er in de onderwijs- en kennisinstellingen.

Ook in Utrecht zijn biotechbedrijven, zoals Hub Organoid, die worden gekocht door buitenlandse concerns. Eind vorig jaar kocht het Duitse Merck Hub Organoid, dat modellen maakt die organen nabootsen. Het Utrechtse

Merus, dat kankermedicijnen ontwikkelt, is in september gekocht door het Deense Genmab, voor bijna 7 miljard euro. En in Hoofddorp bouwde het Amerikaanse farmaconcern Gilead in 2020 voor zijn dochterbedrijf Kite een fabriek waar celtherapiën tegen kanker worden gemaakt.

Nederland heeft een rijke geschiedenis in medicijnontwikkeling. Hoogleraar Pieters: „In Oss zat pilfabrikant Organon en daar heb je nu allerlei kleine biobedrijfjes. Gist-broccades ontwikkelde antibiotica in Delft in het verleden en is later gekocht door DSM.”

Nederland heeft rijke geschiedenis in ontwikkelen medicijnen

specifiek medicijnen tegen overgewicht en diabetes.

Eli Lilly is met 45 miljard dollar omzet (2024) een van 's werelds grootste farmabedrijven. Het gaat de laatste jaren heel goed met het bedrijf. Sinds eind 2022 is de beurswaarde drie keer over de kop gegaan, tot 780 miljard euro, voornamelijk dankzij het succes van obesitasmedicijnen.

Op dat gebied maakt Eli Lilly de medicijnen Mounjaro, vooral gericht op gewichtsverlies, en Zepbound, dat met dezelfde werkzame stof werkt maar meer gericht is op behandeling van diabetes type 2. De grootste concurrent op dit vlak is het Deense Novo Nordisk, bekend van afslankmedicijn Wegovy en Ozempic, primair bedoeld voor behandeling van diabetes type 2.

Tegen 2030 zal de markt voor afslankmedicijnen naar verwachting ruim 100 miljard euro bedragen. Analisten denken dat de strijd om het marktleiderschap vooral tussen Eli Lilly en Novo Nordisk zal gaan.

Dieet

Eli Lilly ligt op kop. Novo Nordisk was enkele jaren geleden de eerste die met een effectief afslankmedicijn kwam, wat zijn beurskoers omhoog joeg. Maar de onderneming had moeite met de enorme vraag en concurrenten rukten op. Eli Lilly's medicijnen, in de vorm van injecties, bleken zelfs iets beter te presteren dan die van Novo Nordisk, waarop de Denen het afgelopen jaar hun beurswaarde met ruim 60 procent zagen dalen.

De strijd is nog niet beslecht. Alle afslankmedicijnen op de markt worden in de vorm van een wekelijkse injectie toegediend. Een pil zou veel makkelijker in gebruik zijn, en de twee bedrijven zijn inmiddels verwikkeld in een pillenrace.

Eli Lilly denkt nog dit jaar zijn pil Orforglipron (ook de naam van de werkzame stof) aan de Europese en Amerikaanse medicijnautoriteiten voor te kunnen leggen. Novo Nordisk heeft een pilvariant van Wegovy gemaakt, die inmiddels ter goedkeuring bij de Amerikaanse medicijnautoriteit ligt.

De afslankpil van Eli Lilly lijkt iets minder goed te presteren op afslankgebied dan die van Novo Nordisk. Maar Orforglipron lijkt wel wat makkelijker in gebruik, wordt sneller door het lichaam opgenomen en vergt geen aanpassingen aan het dieet.

Vergunningen

De gemeente Katwijk heeft de afgelopen tijd intensief overlegd met provincie en Rijk, zegt wethouder Mostert. „Het gaat nu in sneltreinvaart. Iedereen doet er alles aan om snel tot de benodigde vergunningen te komen. Het Rijk werkt mee om de benodigde randvoorwaarden te scheppen, zoals het eerder onder meer in de regio Eindhoven deed. De minister heeft onze regio nu bijvoorbeeld ook aangewezen als doorbraaklocatie voor grootschalige woningbouw. Daar zijn we heel blij mee.”

VIER VRAGEN OVER **SCHOOLBOEKEN**

Scholen willen markt voor lesboeken openbreken. Gaat dat lukken?

Grote uitgeverijen domineren al jaren de schoolboekenmarkt. Nu is er een initiatief dat die markt wil openbreken.

Egbert Kalse en Merve Özdemir
AMSTERDAM

Weg met de miljoenen veel te dure ‘wegwerpboeken’ in het onderwijs. Weg ook met de dominantie van de huidige uitgevers in die markt. Als een wervelstorm raasde deze woensdag het Nederlands Onderwijsinstituut (Neon) door onderwijsland. Neon is een nieuwe coöperatie waarin leraren en scholen samenwerken die betere, duurzamere en goedkopere lesmethodes willen. De huidige markt is volgens Neon-oprichter Marten Blankesteijn nu te duur en te weinig flexibel.

1 | Wat is Neon?

Neon is een initiatief van Marten Blankesteijn, die in 2014 met net zoveel gevoel voor marketing de digitale krantenkiosk Blendle oprichtte. Blankesteijn werkte zelf twee jaar bij Noordhoff, een grote educatieve uitgeverij, en zag met eigen ogen dat er aan de markt voor schoolboeken veel te verbeteren viel.

Blankesteijn kwam begin dit jaar op het idee om Neon op te richten, vertelt hij. „De markt voor educatieve boeken werkt niet en leidt tot hoge kosten voor scholen. Voor sommige vakken is er maar één uitgeverij die methodes aanbiedt, en dat drijft de prijzen op.” Het is een oligopolie waar de sector ook al langer kritiek op heeft, aldus Blankesteijn.

Neon is een non-profitorganisatie die zo goedkoop mogelijk lesstof wil ontwikkelen. Het gaat om standaard online boeken, die digitaal zijn aan te passen door een docent op een school. Blankesteijn: „Wij zorgen voor een platform waarop het materiaal ontwikkeld wordt en waarop docenten eigen materiaal kunnen invoegen, en hoofdstukken verwijderen of in een andere volgorde zetten.” Hij heeft berekend dat Neon jaarlijks 10 miljoen euro aan kosten zal maken.

2 | Hoe gaat Neon dat doen?

Vier ‘weldoeners’ staan financieel gezien aan de basis van Neon: de fondsen Afas, Fonds 21, stichting Utopa, en het VSBfonds. Ook schoolbesturen betalen volgens Blankesteijn al mee aan het initiatief. De nieuwe uitgever heeft zo de beschikking over 6 miljoen euro startkapitaal, genoeg om zestig mensen aan het werk te zetten.

Op de website van Neon staan tientallen vacatures voor met name docenten en programmeurs om mee te werken aan de ontwikkeling van het lesmateriaal. Die betreffen zowel het basisonderwijs als middelbare scholen. Voor alle zeventien inhoudelijke vakken worden nog auteurs gezocht.

Blankesteijn verwacht een totaal lespakket voor 20 euro per leerling per jaar te kunnen maken, tegenover 340 euro of nog meer per leerling nu. Daar komen nog wel de kosten voor het drukken (of printen) bij: Neon le-

Vakantiekrachten sorteren boeken bij Van Dijk Educatie, Kampen. Neon, een non-profitorganisatie die zo goedkoop mogelijk lesstof wil ontwikkelen, moet een einde maken aan de dominantie van de drie grote educatieve uitgeverijen. FOTO ROBIN VAN LONKHUIJSEN/ANP

vert de digitale bestanden, niet de boeken.

Het lesjaar dat begint na de zomer van 2027 moet het eerste jaar zijn dat scholen met Neon aan de slag kunnen in de onderste jaarlagen. De jaren daarna ontwikkelt Neon de lesstof voor de jaren daarop. Komende zomer wil Neon al gaan testen.

3 | Hoe ziet de markt voor schoolboeken er nu uit?

De markt wordt nu gedomineerd door drie grote uitgeverijen: Noordhoff, Malmberg en ThiemeMeulenhoff. Samen hebben zij driekwart van de markt voor educatieve boeken in handen. Sinds de Wet Gratis Schoolboeken uit 2008 betalen ouders niet meer zelf voor hun schoolboeken, maar krijgen scholen van de overheid een budget (340 euro) per leerling. Met dat bedrag kopen scholen leermiddelen in bij de educatieve uitgeverijen.

Scholen hebben al lange tijd kritiek op de dominantie van de grote uitgeverijen. Zo gooien zij jaarlijks miljoenen werkboeken in de papiercontainer. Die zijn slechts één jaar te

gebruiken omdat leerlingen er hun opgaven in doen. Uit onderzoek van de VO-raad uit 2001 bleek dat de prijzen voor leermiddelen stijgen, omdat scholen niet meer de vrijheid hebben om onderdelen van een methode af te nemen. Door de opkomst van digitale middelen zitten scholen nu steeds vaker vast aan een vaste licentieprijs, aldus de VO-raad.

In een vorig jaar verschenen manifest keerden veel onderwijsorganisaties zich tegen de steeds steviger greep van de uitgeverijen op het onderwijs. Uit een peiling van onderwijsbond Aob onder ruim 2.500 leraren, schoolleiders, schoolbestuurders en andere onderwijsprofessionals klonk de nadrukkelijke roep om meer regie te pakken op de kwaliteit van leermiddelen en een stevige positie in te nemen richting de uitgeverijen.

De belangenorganisaties in het onderwijs pleitten voor „meer regie uit het onderwijsveld, meer flexibiliteit vanuit marktpartijen én het weg nemen van zorgen over stijgende kosten”. Ook de Tweede Kamer had begin dit jaar wederom kritiek op de

slechte marktwerking onder educatieve uitgeverijen.

4 | Hoe reageert de markt op de komst van Neon?

Het onderwijsveld reageert positief op de plannen van Neon. Belangenbehartigers van het primair onderwijs (de PO-Raad) en het voortgezet onderwijs (de VO-Raad) zien de voordelen van het initiatief en herkennen de kritiek op het huidige systeem. De VO-Raad zegt tegen de NOS het initiatief een „goede manier” te vinden „om de regie weer terug te krijgen naar de scholen en de kosten terug te dringen”. En ook de PO-Raad zegt enthousiasme te zien bij basisscholen.

Ook de MEVW, brancheorganisatie voor de educatieve uitgeverijen zoals Noordhoff, Malmberg en ThiemeMeulenhoff, reageert voorzichtige positief. „Nieuwe toetreders geven prikkels aan de kwaliteit en houden grote partijen scherp”, stelt voorzitter Jorien Castellein in *de Volkskrant*. Wel plaatst de brancheorganisatie kanttekeningen bij het kostenplaatje van het plan. De kosten terugbren-

gen naar 20 euro per leerling is volgens de MEVW niet mogelijk. Castellein zegt tegen de NOS zich niet voor te kunnen stellen „hoe je voor zo'n bedrag per leerling leermiddelen van een hoge kwaliteit kunt ontwikkelen en vervolgens steeds up-to-date kunt houden”.

En dat Neon over twee jaar al denkt te kunnen beginnen is bovendien onrealistisch, stelt Erik Meester, onderwijsdeskundige bij de Radboud Universiteit in Nijmegen. „Goed lesmateriaal ontwikkelen vraagt veel tijd, visie en vakmanschap”, zo citeert de Volkskrant hem. John Nouwens, directeur bij uitgeverij Malmberg, zegt in dezelfde krant dat het jaren duurt om een compleet lespakket te ontwikkelen.

Volgens Blankesteijn hebben zich al honderden scholen opgegeven en kan Neon bij zijn start al 500.000 leerlingen gaan bedienen. Dat is grofweg een vijfde van alle leerlingen in het basis en middelbaar onderwijs. Sommige scholen steunen Neon al openlijk, andere zijn nog bezig met de interne goedkeuring om zich ook aan te sluiten.

Advertentie

Peter Hunt
Exclusieve collectie

Waar anders?

Zwartjes van 1883
AMSTERDAM

Hartjes • Santoni • Van Bommel • Crockett & Jones
Arche • Xsensible • Dubarry • Mephisto • Magnanni

AMSTERDAM - UTRECHTSESTRAAT 123 - GELDERLANDPLEIN 219

BETAALSYSTEEM

Europa heeft nog geen antwoord op Amerikaanse dominantie in betalingsverkeer

Wordt in Europa over tien jaar massaal via Wero betaald? Of toch met de digitale euro? Er is nog veel onduidelijk over wat de juiste weg is naar een autonoom Europees betaalsysteem.

Eva Smal en Marloes de Koning
AMSTERDAM

Consumenten staan er weinig bij stil als zij koffie, boodschappen of benzine afrekenen met een pinpas of smartphone. Maar als er ooit écht ruzie komt met de Amerikanen, kunnen de VS de - inmiddels bijna alomtegenwoordige - digitale betalingen in de koffiezaak, supermarkt of tankstation met weinig moeite stilleggen.

Dat komt doordat het Europese betaalsysteem erg afhankelijk is van Amerikaanse bedrijven. Betaalbedrijven als Visa en Mastercard regelen onder de motorkap een groot deel van de betalingen aan de toonbank. Dertien van de twintig eurolanden hebben al geen eigen internationale betaalinfrastructuur meer. Waaronder Nederland, sinds het afschaffen van het PIN-systeem zo'n vijftien jaar geleden.

In veel landen worden ook online betalingen door Amerikanen uitgevoerd - anders dan in Nederland, waar iDeal overheersend is. Zoals in Duitsland, waar PayPal de meest gebruikte methode is voor consumenten om in webwinkels af te rekenen.

Europese bestuurders, maar ook Europese bankiers, zowel bij centrale banken als bij commerciële banken, zien die afhankelijkheid steeds meer als een bedreiging. Daar komt de wereldwijde opkomst van stablecoins nog eens bij - en de ook daarin dreigende dominantie van de Amerikanen.

Stablecoins zijn cryptomunten gekopeld aan een onderpand uit de traditionele

financiële wereld - vaak Amerikaanse dollars of Amerikaanse staatsobligaties. Dat onderpand zorgt ervoor dat de waarde van de munten stabiel blijft. Onder meer door nieuwe Amerikaanse wetgeving groeit het gebruik van deze digitale munten in het betalingsverkeer.

Als Europa iets wil doen aan de Amerikaanse dominantie in het betalingsverkeer, is er een eigen digitale betaaloplossing nodig, die in heel Europa en voor alle Europeanen werkt - zonder dat de Amerikanen ergens aan een knop kunnen zitten. Daar is iedereen het over eens. Maar hoe het Europese antwoord op de ontwikkelingen eruit moet zien, daar blijkt geen overeenstemming over te bestaan.

Wat de Europese Centrale Bank en de Europese Commissie betreft is het antwoord een digitale versie van de euro. De ECB zou de digitale euro gaan uitgeven, wat ze nu doet met ons contante geld, die vervolgens in de hele eurozone verplicht moet worden geaccepteerd.

Wat een groot aantal grote Europese banken betreft is het antwoord een commercieel betaalsysteem: Wero. Dat wordt momenteel op de fundamenten van het Nederlandse iDeal opgezet als een online betaalmethode die in heel Europa moet werken, op termijn ook in winkels via de smartphone, vergelijkbaar met ApplePay en GooglePay.

Offline digitale euro?

Na jaren van vooral praten en studeren, lijken de ontwikkelingen op dit gebied de laatste weken ineens op stoom te komen. Deze woensdag presenteerde de rapporteur van het Europees Parlement voor de digitale euro, de Spanjaard Fernando Navarrete Rojas van de grootste Europese fractie EVP, zijn bevindingen. Hij wil dat het Europees parlement op de rem trapt.

Wat Navarrete betreft komt er voor consumenten alleen een sterk uitgekleden versie van de digitale euro, in de vorm van een offline betaalmogelijkheid voor noodgevallen, als bijvoorbeeld het internet uitvalt. Voor de oudere lezers: een soort chipper/chipknip-systeem zoals Nederland in de jaren negentig en begin deze eeuw kende.

Navarrete wil door het digitale europroject te verkleinen, de private initiatieven om tot een volledig digitaal betaalsysteem te komen een kans geven om te groeien. Zoals Wero van het European Payments Initiative (EPI), waar Duitse, Franse en Belgische en Nederlandse banken oprichter en aandeelhouder van zijn.

In bijvoorbeeld Italië en Spanje krijgt Wero echter nog weinig voeten aan de grond. Het EPI vreest dat het niet gaat lukken om genoeg collegabanken in de rest van Europa te laten meedoen, als die de komende jaren ook al geld moeten uittrekken om hun systemen zo aan te passen dat ze vanaf 2029 met de digitale euro kunnen werken.

Deze week publiceerden de banken een brandbrief aan beleidsmakers. „Om Europa's autonomie te waarborgen is een duidelijke visie vereist en moet vooral ook doortastend worden opgetreden op alle fronten”, schrijft EPI. Dat zou moeten gebeuren door de „private initiatieven die reeds werken aan een veerkrachtig en soeverein betaalsysteem” een opkoptje te geven, „zodat zij kritische massa bereiken”. En door „het project van de digitale euro” voor de gewone consument te herzien.

Angst voor de libra

Terwijl de naderende investeringskeuze bij banken voor Wero of voor de digitale euro een beetje druk op de ketel zet, lijkt de opkomst van stablecoins misschien nog eerder te leiden tot snelle actie in Europa. Dat roept herinneringen op aan de start van het digitale-europroject in 2019.

Europese bankiers schrokken destijds flink toen Facebook een eigen munt wilde

beginnen, de Libra. Ze merkten hoe weinig ze daar tegenover konden stellen omdat al het digitale geld wordt geschapen door commerciële banken. De centrale bank geeft zelf alleen het contante geld uit en verliest nu snel aan (monetaire) invloed omdat dit steeds minder wordt gebruikt.

Vanaf de Libra wordt op de mogelijkheden van een digitale euro gestudeerd, maar veel vaart kreeg het project niet. De Facebook-munt kwam er niet, waardoor het minder urgent leek. Europese banken sribbelden bovendien tegen, want ze vreesden concurrentie voor het geld dat ze

Euro versus dollar

De ECB wil ondertussen wel graag voortmaken. Dat hangt samen met de rol van de euro op de financiële markten. De dollar is nu dé reservemunt in het traditionele financiële verkeer en dreigt nu ook de strijd in het digitale domein te winnen. De digitale euro kan „onze vrijheid, onze autonomie en onze veiligheid beschermen”, zei ECB-directielid Piero Cipollone.

Vorige week kondigde de centrale bank aan dat de ontwikkeling van de digitale euro een volgende fase ingaat. Zodat, als er politieke toestemming komt, die snel getest en ingevoerd kan worden. Dat is niettemin op zijn vroegst pas in 2029.

Nu Navarro verslag heeft gedaan, is de vraag wat de mening van de rest van het Europees Parlement is over de toekomst van de digitale euro. Tot nu toe was er veel steun voor de plannen van de ECB. Waarschijnlijk wordt medio volgende jaar hierover gedebatteerd en gestemd.

De ECB hoopt dat de parlementariërs en andere politici niet te lang wachten voor ze knopen doorhakken en wetten aannemen. Bij de centrale bank is het gevoel van urgentie dat in 2019 oplaaide weer helemaal terug.

Na jaren van praten lijken de ontwikkelingen ineens snel te gaan

zelf uitlenen. Ook hadden ze geen zin om hun apps open te stellen voor het digitale geld van de centrale bank, hoewel ze daar een vergoeding voor zouden krijgen.

Verder wordt sinds de coronapandemie bijna elk centraal geleid digitaal project door veel burgers gewantrouwd. Dat verklaart ook deels de keuze van de regering-Trump om liever commerciële bedrijven digitaal geld te laten uitgeven dan de eigen centrale bank.

Om te voorkomen dat de digitale euro zou worden gezien als een achterkamertjesproject van technocraten eisten politici inspraak. Vandaar onder meer het

BijzondereZaken.nl

Zoek & vind alle zaken die bijzonder zijn!

Zaken & Transacties

CURSUS DAYTRADEN 675 - 2e pers half geld
ex btw

Geen crypto. Geen hype. Gewoon de beurs.

Originele reacties cursisten

Kort knallen
Eerste half uur = verdienen. Daarna? Gewoon uit.

Kopen, verkopen
Bloemenlogica: kopen en verkopen. Shorten blijft raar.

Online fun
Cursus is leuk. Zoom nog leuker.

Staaftkracht
Een stevige groene staaft... en gaan!

Handelsbrein

Hier leer je winst te maken én verlies te vermijden.

Mindgame
De psychologische kant... dát is het echte spel.

Volgende cursusdata in Hotel vd Valk Breukelen:
vrijdag 21 nov, maandag 8 dec en vrijdag 19 dec
Let op! U kunt snel winst boeken maar net zo snel verlies lijden

www.robwessels.nl 010 519 21 15

Advertentie? Zakiine Media - info@zakiniemedia.nl - Telefoon 010 - 436 91 24

BEN TIGGELAAR
—
MOOI WERK

Steeds meer mensen gebruiken AI als persoonlijke coach. Werkt dat?

ILLUSTRATIE NRC

Ben Tiggelaar schrijft wekelijks over persoonlijk leiderschap, werk en management.

Het is laat. Je bent moe. Je vraagt je af of je eigenlijk wel goed bezig bent, met je werk en met de rest van je leven. Vroeger belde je een collega of een vriend. Nu open je een AI-tool. In een halfuurtje bespreek je je zorgen met je digitale coach.

AI als coach? Dat klonk vijf jaar geleden als sciencefiction. Nu maken miljoenen mensen er gebruik van.

Verkooptraining en psychische steun

Het gebruik van AI als coach is de laatste jaren enorm gegroeid. De Harvard Business Review rapporteerde eerder dit jaar dat 'therapie/gezelschap' inmiddels de grootste categorie van AI-gebruik is.

- Een paar feiten en cijfers.
 - In de VS gebruikt bijna de helft van de mensen met stress of mentale klachten een AI-dienst zoals ChatGPT voor steun of reflectie. Dat blijkt uit een enquête van Sentio University, een non-profit opleidingsinstituut voor therapeuten. Mijn eerste gedachte is dan: gevaarlijk. Maar de meerderheid van de mensen die dit doen, zegt tegen Sentio zich er beter door te voelen.
 - Bijzonder is dat dit gebruik van AI voor psychische ondersteuning volledig 'bottom-up' is ontstaan, zeggen de onderzoekers. Zij noemen ChatGPT de grootste aanbieder van geestelijke gezondheidszorg in de VS.
- Ook binnen bedrijven wordt digitale coaching steeds normaler. En niet alleen stiekem voor jezelf. Onderzoekers Katherine Kellog en Constance Hadley beschreven twee jaar geleden al hoe leidinggeevenden AI inzetten om teams te begeleiden.
 - In hun artikel noemen ze het bedrijf Gong. Dat levert een AI-tool die meeluistert met de gesprekken van verkopers en hun na afloop gerichte feedback geeft. Inmiddels zijn er verschillende concurrenten, zoals Yoodli. Met hun AI-software kunnen medewerkers presentaties, vergaderingen en verkoopgesprekken oefenen in 'live' online rollenspellen.
- Volgens de deelnemers aan een recente survey van de economische denktank The Conference Board kan kunstmatige intelligentie een groot deel van de taken van een menselijke coach overnemen. Aan wat voor taken moet je dan denken? De respondenten noemen dingen

als: vragen stellen die je aan het denken zetten, gerichte feedback geven, het oefenen van lastige gesprekken, het uitwerken van stappenplannen die je helpen in je werk. De meeste gebruikers zijn enthousiast over het maatwerk, het gebruiksgemak en de praktische adviezen.

De voordelen van een AI-coach

Wat zijn de voordelen van digitale coaches? Waarom zijn zoveel mensen hier enthousiast over? Ik zet de belangrijkste pro's op een rij.

- - Altijd bereikbaar. Geen reistijd, geen afspraak, geen eindtijd. Een AI-coach zegt nooit: de tijd is om, laten we volgende week verdergaan.
- - Goedkoop. Zakelijke coaching kost serieus geld. Maar een AI-coach is vrijwel gratis. Dat maakt coaching voor veel meer mensen bereikbaar.
- - Feilloos geheugen. De machine onthoudt wat jij vergeet. Hij herinnert je aan je doelen, zonder je iets te vergeten.
- - Maatwerk. Verily, een dochteronderneming van Alphabet, test AI-agents die mensen coachen op het gebied van voeding en leefstijl. Dat gebeurt op basis van wetenschappelijke inzichten. Na een uitgebreide intake krijgen deelnemers een programma op maat.
- - Evenveel vertrouwen. Onderzoeker Amber Barger liet proefpersonen praten met een menselijke coach of een AI-variant. Na aanvankelijke scepsis bleek het uiteindelijke vertrouwen in de digitale coach even groot als in de menselijke.
- - Psychologische veiligheid. In hetzelfde onderzoek kwam naar voren dat mensen die met een AI-coach spraken zich minder druk maakten om hoe ze overkwamen. Dat kan een voordeel hebben in coaching.

En de nadelen

Dan een paar nadelen van AI-coaches.

- - Beperkt empathisch vermogen. In het eerder genoemde onderzoek van Barger zeiden de deelnemers dat ze een minder goede samenwerkingsrelatie ervaarden met de AI-tool dan met een menselijke coach. Die relatie, waarbij het onder meer gaat om een gevoel van onderlinge betrokkenheid, is belangrijk voor het succes van een coachingstraject. De AI-coach luisterde wel, maar voelde niet met ze mee, vonden de proefpersonen.
- - Kritiekloos. Als je je wilt laten coachen op basis van allerlei pseudowetenschap, dan maakt een algemene AI-tool als ChatGPT daar geen probleem van. Wil je een dagelijks ritueel om het universum voor je te laten werken? Wordt geregeld.
- - Geen sociale druk. Je AI-coach vindt het prima als je niets doet met zijn adviezen of met je eigen voornemens. En ook al zou-ie er wel wat van vinden, dan geldt: het is maar een machine. Je voelt je tegenover een menselijke coach eerder verplicht om afspraken na te komen dan tegenover een digitale.
- - Privacy. Je wilt niet dat je AI-gesprekken door anderen gezien worden. Ter geruststelling:

ze worden door de meeste tools geanonimiseerd opgeslagen. Meestal tijdelijk. Daarnaast kun je in de meeste tools, via je instellingen, dit opslaan verbieden. En sommige tools, zoals de 'enterprise versie' van ChatGPT, zijn extra beveiligd.

- - Dataveiligheid. In veel bedrijven is het verboden om vertrouwelijke bedrijfsinformatie op externe computers te plaatsen. En dat is wat je doet als je over je nieuwe project gaat sparren met een AI-tool.

AI-coaching steeds normaler

Praktisch

Waar gaat dit heen? David Clutterbuck, een vaak aangehaalde Britse auteur op het gebied van coaching, ziet vooral waarde in een combinatie van menselijke en AI-coaching.

Denk aan digitale tools die een coach helpen om gesprekken met cliënten te notuleren en te analyseren, en die vervolgens suggesties doen voor vervolgstappen. Of een slimme app die cliënten tussen coachingafspraken door helpt bij oefeningen of goede voornemens.

Dat klinkt mooi. Maar veel mensen zullen ook prima tevreden zijn met alléén die digitale coach, die 24/7 klaarstaat en (bijna) niets kost. Iemand, of iets, dat gewoon even naar je luistert en meedenkt.

Ik ben heel benieuwd wat dit op termijn gaat betekenen voor de mensen die hun werk maken van zelfverbetering: de coaches, de therapeuten, de schrijvers van zelfhulpboeken en van dit soort columns.

Voetbalvelden op de Zuidas, het zakencentrum van Amsterdam. FOTO RAMON VAN FLYMEN ANP

WERKGELEGENHEID

McKinsey-onderzoek: bijna 30 procent bedrijven gaat banen schrappen door AI

De meeste bedrijven zijn aan het experimenteren met AI. Een flink deel denkt daardoor volgend jaar al banen te schrappen.

Daan van Lent

AMSTERDAM

Even leek in het lopende kwartaalcijferseizoen de trend te zijn ingezet kleinere of grotere reorganisaties aan te kondigen waarbij banen verloren gaan door toepassing van AI in bedrijven. Van ING in Nederland, waar mede door de toenemende inzet van AI zo'n 950 banen zullen verdwijnen, tot het wereldwijd schrappen van 14.000 kantoorbanen door bigtechbedrijf en webwarenhuis Amazon. Maar het geluid over reorganisatie uit het bedrijfsleven klonk in deze weken minder luid dan het zich even liet aanzien.

Gek is dat niet, blijkt uit de nieuwste versie van het jaarlijkse wereldwijde onderzoek 'State of AI' dat adviesfirma McKinsey deze woensdag uitbrengt. Daarin geeft een grote meerderheid van de bedrijven aan dit jaar nog geen of slechts een heel kleine reductie van het aantal werknemers te verwachten als gevolg van de inzet van kunstmatige intelligentie. Minder dan 20 procent van de bedrijven geeft aan in 2025 de organisatie wel al met 3 of meer procent te verkleinen door toepassing van AI in verschillende onderdelen in het bedrijf. Aan het onderzoek namen bijna 2000 bedrijven in 105 landen deel.

HR-banen weg

Volgend jaar kan dat anders zijn. In 2026 verwacht bijna 30 procent van de bedrijven banen te kunnen schrappen door de inzet van AI. Dat kan binnen heel verschillende afdelingen

zijn, van personeelszaken, marketing en sales en de IT-afdeling tot softwareontwikkeling, aan de lopende band en afdelingen als klantenservice.

Maar ook dan zal het beeld gemengd blijven. Want een grotere groep van 43 procent van de bedrijven verwacht ook volgend jaar nog geen of weinig gevolgen op hun werknemersbestand als gevolg van toepassing van AI. Een kleine groep van 13 procent verwacht zelfs een toename van het aantal arbeidsplaatsen door het gebruik van AI. Daarbij gaat het vooral om de voorlopers die nu al hun financiële resultaten zien verbeteren door kunstmatige intelligentie in te zetten.

De inzet van AI heeft de winsten van bedrijven nog nauwelijks beïnvloed

Verbaasd over deze cijfers is Alexander Sukharevsky, managing partner van McKinsey's AI-dochter Quantum Black, niet. „Kosten efficiëntie is altijd het makkelijkst om naar te kijken”, zegt hij. „Maar dat is niet waar de meeste bedrijven mee bezig zijn. Ze moeten zichzelf opnieuw uitvinden, uitzoeken hoe ze dingen op een andere manier moeten doen door AI”, zegt hij. „Bij de voorlopers, de bedrijven die AI al op grotere schaal gebruiken, zien we juist dat zij op groei en innovatie inzetten.”

De inzet van AI heeft de winstgevendheid van bedrijven nog nauwelijks kunnen beïnvloeden. Bij 39 procent van de aan het onderzoek deelnemende bedrijven is de impact op het bedrijfsresultaat minder dan 5 procent, blijkt uit het onderzoek.

Net als uit eerder dit jaar gepubliceerde onderzoeken blijkt dat een

overgrote meerderheid van de bedrijven wat AI betreft nog niet veel verder is dan de experimenteerfase of het uitvoeren van pilotprojecten. Drie op de tien bedrijven zijn bezig AI op grotere schaal in te zetten. Slecht 7 procent heeft AI volledig in de hele organisatie ingepast, stelt McKinsey.

Voor de individuele consument is het drie jaar na de introductie van generatieve AI-modellen vrij eenvoudig om daarmee teksten, plaatjes of video's te maken. Het omvormen van bedrijven om AI erin toe te passen is echter veel taaiër, zegt Sukharevsky. „Een bedrijf moet de juiste data weten te verzamelen, de architectuur van de organisatie tot aan de fundamentele aanpak, de IT-infrastructuur veranderen en voldoende techmensen inhuren om de veranderingen tot stand te brengen. Manieren van werken die soms al meer dan honderd jaar bestaan, moeten veranderen. Dat vergt een ander leiderschap. Dat is echt een complex proces, waar je tijd voor nodig hebt.”

Forse investeringen

Daar horen forse investeringen bij, geeft Sukharevsky aan. „De voorlopers blijken in het onderzoek meer dan 20 procent van hun budget aan AI te besteden.” En dat geld gaat veel minder naar technologie dan naar mensen. „Op elke dollar die zij aan technologie uitgeven, spenderen ze drie tot vijf dollar aan de ontwikkeling van hun mensen.”

Want de echte opdracht voor bedrijven volgens Sukharevsky is het bijbrengen van nieuwe vaardigheden bij het personeel. „Zodat het bedrijf dingen kan doen die in het verleden onmogelijk waren.” Op de lange termijn verwacht hij dat AI extra werk zal scheppen. „Hoe meer technologie je inzet, hoe meer nieuwe mogelijkheden je creëert, waardoor er dus ook nieuwe banen ontstaan.”

Adviesprijs v.a. 139,-
109,-

GRAYPANTS

Wick tafellamp

- › Draagbare en draadloze sfeermaker
- › Touch sensor met 4 verschillende lichtstanden
- › Geniet van 150 uur verlichting op een opgeladen accu

Ontdek de veelzijdige Wick tafellamp: een perfecte mix van klassieke charme en moderne functionaliteit. Met een handige touch-sensor en vier lichtstanden kan Wick moeiteloos schakelen tussen sfeervol kaarslicht en helder leeslicht. Geniet draadloos van wel 150 uur verlichting, waardoor Wick de ideale reis- of tafelgenoot is voor lange avonden.

In de kleuren

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/wick

Overleden

In liefde losgelaten

Felix L. Otto

☆ Sneek, 16 april 1948
† Nijmegen, 30 oktober 2025

levensmaatje van
Henny Otto - Stegeman
Quinte

Algemene kennisgeving

‘If music be the food of love, play on’

Chris Davies

Reynoldston (VK),
7 februari 1949

Amersfoort,
28 oktober 2025

weduwe van Jan van Dooren

We hebben op 3 november
in stilte afscheid genomen.

Correspondentieadres:
St Andriessstraat 75, 3811 HT Amersfoort

Hoe ik leef, dat telt, niet hoe lang nog

Na een mooi en rijk leven is overleden
mijn echtgenote, onze moeder, oma en over-oma

Ina de Rijk - de Jonge

Klasina Johanna

* Stein, 14 mei 1935 † Velp, 3 november 2025

Peter de Rijk
Klaus de Rijk
Petra & Karsten Hoogenraad-de Rijk
Franska de Rijk & Robert Brauer
Roeland de Rijk & Ella Sytnik
Adriana de Rijk & Carel Vrehe

Kleinkinderen en achterkleinkinderen

Ina ligt opgebaard in Uitvaartcentrum Kramer,
Zuider Parallelweg 16 in Velp waar u op donderdag
6 november tussen 19.00 en 20.30 uur afscheid
van haar kunt nemen.

De crematie vindt plaats in besloten kring.

Mesdaglaan 35, 6813 GL Arnhem

*Een oceaan om in te vluchten
Nooit jaloers te hoeven zijn
Liefde om je hart te luchten
Een oceaan alleen van mij*

Onze zeer geliefde en bewonderde zoon, broer, kleinzoon en neef heeft ons verlaten

Maarten Cornelis Overeem

Historicus, Econometrist, Wereldreiziger

☆ Rotterdam
5 oktober 1998

† Strand Ter Heijde
20 oktober 2025

Rotterdam: Wim Overeem en Marion Stelling
Amsterdam: Emma Maria Overeem
Breda: Cees† en Maria Stelling-Opdam
Hilversum: Maarten† en Anneke Overeem-Spijk†
Utrecht: Dick Stelling
Nieuwegein: Petra en Barry van Bommel-Overeem
Nieuwegein: Jari van Bommel

Correspondentieadres:
Coöperatie DELA m.b.t. M.C. Overeem
Boezemsingel 35
3034 EC Rotterdam

Op zaterdag 8 november zullen wij om 11.00 uur ter ere van Maarten een herdenkingsbijeenkomst houden in de kapel van de Algemene begraafplaats Crooswijk, Kerkhoflaan 1 te Rotterdam, gevolgd door een samenzijn tot 13.00 uur waarbij gelegenheid is om de familie te condoleren. Hiervoor bent u van harte uitgenodigd.

Hierna zullen wij in besloten kring Maarten begeleiden naar begraafplaats Zuiderhof voor een laatste rustplaats te midden van zijn familie.

Naar wens van Maarten graag een donatie aan Unicef,
t.b.v. de kinderen van Gaza via de QR-code.

Onze allerliefste

Roelof Balk

2 november 1960 29 oktober 2025

is ons door ziekte in
een stroomversnelling ontnomen.

We gaan je heel erg missen
en we zullen altijd aan je denken.

Marin Mars
Tirza
Jonna

Marleen Balk en Peter Levenkamp
Wiard en Michèle, Mads
Rozanne

Jan Balk en Inge Balk-Leurs
Lonne
Tibo

Ton Balk

Jet Mars-Clijdesdale
Egon Mars

Verbijsterd en diep bedroefd
nemen we afscheid van

Roelof Balk

Meer dan 30 jaar was hij onze inspirerende
muzikaal leider, bijzondere primarius
en bovenal een goede vriend.

Het Leids Barok Ensemble

Colofon familieberichten

Opgave van een familiebericht
Een familiebericht kunt u opgeven via
nrcadverteren.nl/familieberichten of een e-mail naar
familieberichten@nrc.nl
Afdeling familieberichten
Bereikbaar op telefoonnummer: 020-7553052
(ma t/m vr 08.30 uur - 17.00 uur) of via e-mail:
familieberichten@nrc.nl
Sluitingstijden
Dinsdag t/m zaterdag tot uiterlijk 14.00 uur op
de dag vóór plaatsing. Voor plaatsing op maandag
uiterlijk vrijdag 16.00 uur.

INTERVIEW **FRANS MULLER** TOPMAN AHOLD DELHAIZE

‘We moeten alert zijn op wat wij klanten te bieden hebben’

Het moederbedrijf van Albert Heijn en bol ziet zijn omzet groeien, maar de ambitie van concurrent Amazon vormt een bedreiging.

Timo Nijssen

AMSTERDAM

Ahold Delhaize heeft het afgelopen kwartaal zijn omzet zien groeien. Het moederbedrijf van onder meer Albert Heijn, bol en een aantal Amerikaanse supermarktketens boekte een omzet van 22,5 miljard euro, 2,2 procent meer dan in dezelfde periode een jaar eerder. Onderaan de streep bleef er 584 miljoen euro winst over. Het concern dankt deze cijfers onder meer aan stijgende onlineverkoop, zowel van boodschappen als bij webwinkel bol. Het online verkopen van boodschappen was lange tijd verlieslatend, maar Ahold maakt er sinds vorig kwartaal winst op. In de VS gaat de online groei harder dan in Europa, onder andere doordat wordt ingezet op *click and collect*, zegt topman Frans Muller. Daarbij halen klanten hun online bestelde boodschappen zelf af, wat het bedrijf veel bezorgkosten scheelt. „We hebben een model gevonden waar we klanten beter mee kunnen bedienen en waar we winst mee kunnen maken.” In Nederland heeft zowel Albert Heijn als bol marktaandeel gewonnen, zegt Muller. Webwinkel bol zette 8,4 procent meer om en weet nog altijd de internationaal veel grotere concurrent Amazon achter zich te houden. De vraag is hoelang nog: vorige week kondigde Amazon aan 1,4 miljard euro in zijn Nederlandse filiaal te investeren om dit te laten groeien.

Maakt u zich daar zorgen om?

„Op zich is het niet een heel nieuw signaal. Ons marktaandeel met bol groeit nog steeds en de omzet groeit ongeveer twee keer harder dan die van de markt als geheel. Maar het bedrijf dat u noemt is natuurlijk niet echt klein. We moeten alert zijn op wat wij klanten te bieden hebben, en wat we onze

Het hoofdkantoor van **Ahold Delhaize** in Zaandam. FOTO RAMON VAN FLYMEN / ANP

„Er is nul komma nul tijd voor enige arrogantie in deze competitieve markt

verkooppartners kunnen bieden. Er is nul komma nul tijd voor enige arrogantie in deze competitieve markt.”

Bol heeft nu veel meer verkooppartners in Nederland dan Amazon, maar die concurrent wil de extra investeringen ook gebruiken om meer Nederlandse partners aan te trekken.

„Ook dat soort elementen is niet nieuw voor ons. Wij moeten ons platform zo aantrekkelijk mogelijk maken voor partners, met advertentiemogelijkheden en door logistiek uit handen te nemen. Daarbij kennen we de Nederlandse en Vlaamse markt buitengewoon goed. Klanten waarderen de service van bol. En we zijn concurrerder geworden met onze prijzen.”

Amazon maakt enorm veel winst met zijn clouddivisie, waarmee het de prijzen in de webwinkel laag kan houden. Heeft bol zo'n soort achtervang vanuit Ahold?

„Bol is een zelfstandig bedrijf en is zelfstandig verantwoordelijk voor zijn winst- en verliesrekeningen en voor investeringen. Dat geldt voor al onze merken en dat vinden wij de gezondste manier om afspraken met het management te maken. Bol moet net als elk ander bedrijf dingen doen die belangrijk zijn om competitief te zijn.” De overname van de Roemeense supermarktketen Profi heeft de omzet van Ahold ook opgestuwd. Daardoor is Ahold Delhaize nu nummer twee in een „vrij grote markt”, zegt Muller. Eerder dit jaar gingen er ge-

ruchten dat het Zaanse concern ook de Franse concurrent Carrefour wilde overnemen, maar die gesprekken zouden tot niets geleid hebben.

Wil Ahold de komende tijd verder groeien via nieuwe overnames?

„We hebben een groeistrategie en we dachten dat er in Europa verdere consolidaties konden plaatsvinden. Als er zich relevante en haalbare *business cases* voordoen, zullen we ernaar kijken. Maar onze eerste prioriteit is groeien met de winkels die we hebben.”

Voor de deur bij het hoofdkantoor van Ahold Delhaize in Zaandam wordt al maanden geïmagineerd door dierenrechtenactivisten. Ze zijn boos dat het bedrijf een belofte uit 2016, om dit jaar in zijn Amerikaanse winkels te stoppen met de verkoop van eieren van legbatterijkippen, niet heeft waargemaakt. Eind vorig jaar stelde Ahold die doelstelling uit tot 2032.

„We hebben onze doelstelling iets moeten vertragen, net als andere supermarkten daar. Dat had te maken met de vogelgriep en met een veranderde vraag- en aanbodsituatie in Amerika. Maar we zijn nog steeds even ambitieus om het doel te halen”, zegt Muller. In de VS ontstond door de vogelgriep zo'n tekort dat eieren begin dit jaar een luxeproduct werden. Muller zag prijzen van „7,8 dollar voor twaalf eieren”, al ziet hij die nu weer iets dalen. Desondanks lukte het overstappen naar eieren van kippen met een iets beter leven wel bij McDonald's en scoren enkele andere Amerikaanse winkelketens op dit vlak beter dan die van Ahold. „Merken rapporteren op verschillende manieren, die cijfers zijn niet makkelijk te vergelijken. Wij hebben in elke winkel in Amerika een aanbod van *cage-free* eieren, zo'n 60 tot 70 procent van het assortiment. We zien ook dat klanten die steeds meer kopen. Maar uiteindelijk is het ook aan klanten om te bepalen welke keuzes zij maken.”

Advertentie

WAT ZEGT BLOED OVER ONZE EVOLUTIE?

Een nieuwe test van de bloedbank toont in één keer al je bloedgroepen. Maar hoe werkt dat precies - en wat zegt ons bloed over ons verleden?

Luister de podcast NRC Onbehaarde Apen

**NRC Onbehaarde Apen – Elke week
NRC Audio-app**

nrc.nl/onbehaardeapen
Ook via Spotify en Apple Podcasts

nrc

Commentaar

HUISVESTING ARBEIDSMIGRANTEN

Schrappen plan voor
arbeidsmigranten
is onbegrijpelijk

Hoe veel laagbetaalde arbeidsmigranten kan Nederland aan? Die vraag komt op bij het jongste nieuws over de huisvesting van mensen die werken in bijvoorbeeld de land- en tuinbouw, of grote distributiecentra.

Demissionair minister Mariëlle Paul (VVD, SZW) blijkt vorige week op de dag na de verkiezingen een kabinetsvoorstel rond de huisvesting te hebben geschrapt. Dat viel aanvankelijk nauwelijks op, op zo'n nieuwsrijke dag. Het voorstel zelf kwam van haar voorganger Eddy van Hijum (NSC) en behelsde een afbouw van het inhouden van maximaal een kwart van het loon door werkgevers, als vergoeding voor de huisvesting die zij arbeidsmigranten bieden. Het idee was om zo de afhankelijkheid van deze mensen van hun werkgever – vaak een uitzendbureau – te verminderen. Want als zij hun baan verliezen, zijn zij meteen ook hun woonruimte kwijt. Het idee was om werken en wonen te scheiden, en daartoe de maximale inhouding voor huisvesting stapsgewijs terug te brengen van de huidige 25 procent naar 0 in 2030.

Pauw schrapte dit voorstel zonder expliciet overleg met betrokken organisaties, van vakbonden tot de uitzendbranche. Eerdere mededelingen dat zij dit wél deed, zijn door NRC gelogenstraft.

Juist een liberale minister zou een gezond en modern bedrijfsleven moeten nastreven

Deze kwestie heeft veel facetten. Hoewel de minister formeel de bevoegdheid heeft om een kabinetsvoorstel te schrappen, mag een wenkbrauw worden opgetrokken bij de manier waarop. Demissionaire bewindslieden past een zekere terughoudendheid, zeker wanneer zij ook nog nét in functie zijn en op interim-basis opereren. De vraag blijft waarom hier zo ruig werd opgetreden.

Daarbij komt dat de sector zelf zeer omvangrijk is geworden. Volgens schattingen zijn er rond de miljoen arbeidsmigranten in Nederland. Met name aan de onderkant van deze arbeidsmarkt is er ruimte voor misstanden. Schattingen – alwéér – van het aantal betrokken uitzendbureaus lopen op tot tienduizend of meer. Daarop valt vrijwel onmogelijk toezicht te houden, en dat geldt eveneens voor de omstandigheden waaronder mensen werken en wonen.

Arbeid van buiten is zeker nodig, maar de vraag is waar. Nederland heeft een beperkte ruimte voor bedrijvigheid, van oppervlak tot woonruimte, van stikstof tot elektriciteitsvoorziening. Keuzes worden onvermijdelijk. Uiteindelijk zal de voorkeur waar mogelijk moeten uitgaan naar hoogwaardige activiteiten en diensten. Natuurlijk: de bouwsector zal waarschijnlijk niet snel meer zonder arbeidsmigratie kunnen. De vraag naar zorg neemt in de toekomst toe. Hoogwaardige diensten en industrie kunnen talent uit het buitenland goed gebruiken.

Er is dus al een behoorlijk ruimtebeslag. Dat kan niet anders dan betekenen dat het aandeel van laagwaardige arbeid, die elders kan worden verricht waar de ruimte er wél is, moet worden afgebouwd.

Een hoger minimumloon zou in die zin helpen. Dat maakt laagwaardige arbeid minder aantrekkelijk. Maar ook het verbeteren van andere arbeidsvoorwaarden, zoals wonen, helpt: het maakt de werkelijke kosten van de inzet van mensen in bijvoorbeeld de landbouw en logistiek beter zichtbaar. En dat draagt weer bij tot een meer rationele beslissing welke arbeid hier winstgevend kan worden verricht.

In die zin was het voorstel van Van Hijum een bijdrage daaraan. Dat uitgerekend een liberale minister, die een gezond en modern bedrijfsleven zou moeten nastreven, dit op een achternamiddag schrapt, is moeilijk te begrijpen.

FOTO KEES VAN DE VEEN

Maak energie publiek eigendom

Omdat geen enkel bedrijf nu een windmolen op de Noordzee wil bouwen, loopt de energietransitie gevaar, schrijven *Eline Boersma*, *Tessa Dool* en *Toon Meelen*. Er zijn betere oplossingen mogelijk.

Het gaat slecht in de windsector: door gestegen kosten en tegenvallende vraag stokt de investeringsbereidheid van bedrijven. Investeren in windenergie hebben we niet in eigen hand. De windparken op de Noordzee zijn vrijwel volledig eigendom van private partijen en buitenlandse staatsbedrijven en -fondsen. Geen van deze partijen wil nu een windmolenpark op de Noordzee bouwen, meldde minister Hermans onlangs. De energietransitie loopt hiermee gevaar.

De politiek kiest tot nu toe haar standdaantwoord op de problemen in de energietransitie: meer wetgeving en nog complexere subsidies. Resultaat is echter verre van gegarandeerd. Het roept de vraag op of (gedeeltelijk) publiek eigendom niet een effectievere route zou zijn.

Want waarom laten we de productie van duurzame energie eigenlijk grotendeels over aan private partijen en buitenlandse overheidsbedrijven? Is het niet tijd om te kijken naar wat publiek eigendom kan betekenen voor het versnellen van de energietransitie en het beschermen

van de belangen van de burgers?

De overheid kan bijvoorbeeld mee-investeren in nieuwe windparken. Anders dan private investeerders is de overheid niet louter gericht op winstmaximalisatie maar heeft zij oog voor de lange termijn. Hierdoor kunnen meer projecten worden gerealiseerd, ook als het even tegenzit. Gek genoeg co-investeert de overheid wel bij olie en gas, en binnenkort ook bij kernenergie. Waarom niet bij wind en zon?

We moeten ook verder durven denken. De huidige energiemarkt past slecht bij een modern energiesysteem. Sinds begin deze eeuw zijn de oude nutsbedrijven strikt gesplitst in publieke netwerkbeheerders, private producenten en leveranciers. Dit bemoeilijkt het balanceren van vraag en aanbod naar elektriciteit, terwijl dit juist cruciaal is bij zon en wind.

Misschien was het oude publieke nutsbedrijf zo gek nog niet

Marktwerving zorgt bijvoorbeeld voor een wildgroei aan private batterijen die het net extra belasten. Problemen zoals netcongestie worden zo versterkt. Kunnen we in deze tijd nog zonder geïntegreerde aanpak en langetermijnplanning? Misschien was het oude publieke nutsbedrijf zo gek nog niet.

Publiek eigendom kan ook economische voordelen bieden. Publieke bedrijven kunnen goedkoper lenen, wat gunstig is gegeven de hoge kapitaalkosten van duurzame investeringen. Eventuele inefficiëntie van overheidsbedrijven is minder relevant in een kapitaalintensieve sector als duurzame energie. Denk aan een zonnepaneel, dat kost veel bij aanschaf, maar vergt weinig onderhoud.

Het kan ook goed gaan in de energie-sector. De afgelopen jaren werden ruime rendementen behaald. Ook in de toekomst kan de elektriciteitsprijs stijgen. Meer publiek eigendom kan dan helpen om de baten eerlijker te verdelen: het is belangrijk duurzame energie te zien in de context van de toenemende vermogensongelijkheid en ons af te vragen wie er eigenlijk van profiteert. Momenteel is bijvoorbeeld de rijkste familie van Nederland ook de grootste bezitter van zonnepanelen.

Een publieke energiebedrijf zou de energietransitie toegankelijker kunnen maken. Huishoudens kampen met hoge drempels voor duurzame investeringen zoals warmtepompen. Nu springen commerciële partijen hierop in met leaseconstructies, maar die creëren financiële risico's voor kwetsbare huishoudens. Publieke aanbieders kunnen duurzame voorzieningen betaalbaar aanbieden, zoals je vroeger een cv-ketel kon huren van het nutsbedrijf.

En wat betekent energie-eigendom voor onze veiligheid? Het *AD* inventariseerde dat 79 procent van de 33 grootste zonneparken in Nederland in buitenlandse handen zijn. Door digitale aansturing is energie kwetsbaar voor aanvallen van buitenaf. Past het beschermen hiervan niet beter bij een bedrijf met maatschappelijke belangen, dan bij een private of buitenlandse partij met andere belangen?

Een sympathieke, opkomende oplossing voor de huidige problemen in het energiesysteem zijn energiecoöperaties,

waarbij inwoners samen energieprojecten organiseren. Coöperaties zijn waardevol, maar kunnen ze de grote uitdagingen van de energietransitie dragen? Tot nu toe bereiken ze vaak een kleine, welvarende groep en kampen ze met financieringsproblemen. Ondanks de Klimaatakkoord-ambitie van 50 procent lokaal eigendom was in 2023 slechts 3,5 procent van de zonneparken in handen van bewonerscollectieven.

Hoe verder? Publiek eigendom zou niet langer alleen gezien moeten worden als een laatste redmiddel wanneer 'de markt faalt', maar als een serieuze beleidsoptie. Recent werd het alvast bepleit als 'stoutmoedig idee' voor de transformatie van de Nederlandse basisindustrie.

Een eerste stap kan zijn dat overheden weer actiever worden in de productie van duurzame energie. Sommige gemeenten beheren al zonne-energie of werken aan publieke ontwikkelmaatschappijen. Vanuit deze initiatieven en coöperaties kan er gebouwd worden aan regionale energiebedrijven met schaal, die ook batterijen bezitten.

Op nationaal niveau kan investeerder Energie Beheer Nederland deelnemen in windparken. Vandaaruit kan worden gebouwd aan een nationaal publiek energiebedrijf. De Britten zetten al stappen met *Great British Energy*. Nederland kan samenwerken met overheidsbedrijven uit buurlanden om publiek eigendom te realiseren voorbij de grenzen van de natiestaat.

Vervolgens kunnen we kijken naar de organisatie van het energiesysteem als geheel. Het terugdraaien van privatisering kost geld, maar uitdagingen rond duurzaamheid, geopolitiek en technologie geven aanleiding opnieuw een publiek alternatief te overwegen. Niet als terugkeer naar het verleden, maar als stap naar een rechtvaardig en toekomstbestendig energiesysteem.

Eline Boersma is promovendus Duurzame Ontwikkeling. **Tessa Dool** is onderzoeker bij de Wiardi Beckman Stichting. **Toon Meelen** is universitair docent Innovatiedies in Utrecht.

COLUMN
AYLIN BILIC

Verontrustend gehamer

Met GroenLinks valt prima samen te besturen, lokaal welteverstaan. VVD en CDA zijn koplopers in de huidige gemeentelijke besturen, maar PvdA, D66 en GroenLinks doen in veel gemeenten ook mee. Hier en daar werkt GroenLinks zelfs samen met de VVD. Velen (de media inclusief) zien die samenwerking momenteel ook landelijk al helemaal voor zich – voor het landsbelang en politieke stabiliteit wordt er vaak aan toegevoegd.

Volgens een recente poll van *EenVandaag* (NPO1) ziet zelfs 96 procent van de GroenLinks-PvdA-kiezers een coalitie met de VVD zitten. Verbazingwekkend eigenlijk, want in 2017 liet de huidige partijleider van GL-PvdA, Jesse Klaver, de caolitie-onderhandelingen met de VVD nog klappen vanwege het migratiebeleid, waarna de ChristenUnie Klavers plaats in het kabinet-Rutte III innam.

Is GL-PvdA dan ineens zo veranderd dat regeren met de VVD nu wel prima moet lukken? Qua standpunten lijkt het gat met de VVD me alleen maar groter geworden. Op het gebied van migratie, maar ook wat betreft het Israël-beleid. En waar ik me het meeste zorgen om maak: de vijandigheid tegenover het bedrijfsleven die uit het verkiezingsprogramma van GL-PvdA spreekt. Terwijl alom wordt geklaagd over de snelle verslechtering van het vestigingsklimaat in Nederland, dienst het bedrijfsleven voor Klaver en zijn geestverwanten vooral als pinauto-maat. Op de kandidatenlijst van GL-PvdA staan maar weinig personen die het bedrijfsleven enigszins goed gezind lijken te zijn: Marjolein Moorman, Wimar Bolhuis en Hayte de Jong, veel verder kom ik niet.

Succesvol leiderschap hangt van veel dingen af, weet ik als headhunter voor grote bedrijven en organisaties. Persoonkenmerken, drijfveren, intelligentie, en sociale en communicatieve vaardigheden zijn allemaal belangrijk. Maar het wordt uiteindelijk niks zonder ervaring. Zonder ervaring met bestuur (waarbij

D66, VVD en CDA moeten samen de ruggengraat gaan vormen

Ook om die reden ben ik verontrust over het gehamer op deelname van GL-PvdA aan een breed middenkabinet. Want de landelijke partij heeft na het vertrek van Frans Timmermans totaal geen bestuurlijke ervaring meer. Illustere namen als Jeroen Dijsselbloem, Wouter Bos, Diederik Samsom en Lodewijk Asscher zijn al jaren geleden vertrokken.

Zelfs JA21 heeft meer bestuurlijke ervaring dan het huidige GL-PvdA, met onder meer ex-staatssecretaris Ingrid Coenradie. En Diederik Boomsma en Joost Eerdmans zijn landelijk welwaar nooit bestuurder geweest, maar wel politiek gepokt en gemazeld. Daar komt bij: mocht JA21 meedoen aan een centrum-rechtse regering, dan zal de partij vanwege haar beperkte omvang hooguit twee ministers leveren.

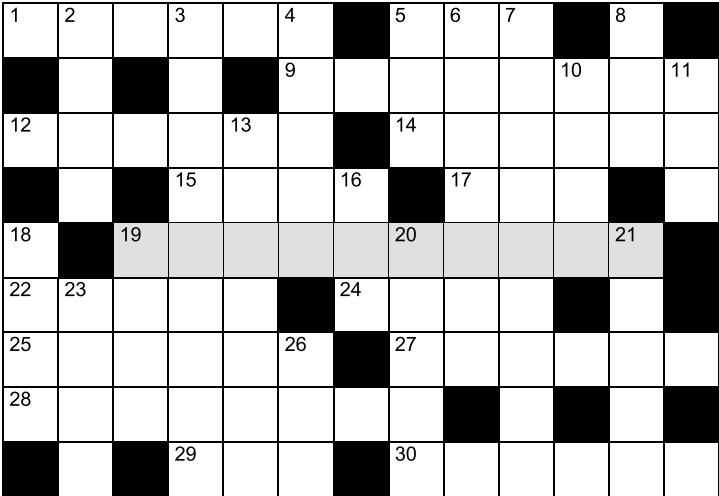
Van de huidige partijleiders zijn alleen Rob Jetten en Dilan Yesilgöz minister geweest. Beiden hebben het in die functie niet slecht gedaan, zeggen top-ambtenaren en mensen uit het bedrijfsleven die ik spreek. Allebei hebben ze een sterk leervermogen, ze bleken in korte tijd in staat een complex ministerie te leiden, beleid te bedenken en de uitvoering door hun ambtenaren te controleren. Ook Henri Bontenbal, hoewel geen bestuurlijke ervaring, is wel in staat gebleken om de verschillende denkkrichtingen binnen zijn partij te verenigen en de partij weer te laten meetellen.

Dat D66, VVD en CDA samen de ruggengraat moeten gaan vormen van het landsbestuur is evident. Ze kunnen het en getalsmatig kunnen ze geen van drieën gemist worden. Maar de bijna eensluidende roep om dat samen met GL-PvdA te doen, lijkt me weinig doordacht, nog los van het feit dat de VVD daar echt geen trek in lijkt te hebben.

Als een centrum-rechtse coalitie met JA21 niet lukt, lijkt het me zelfs een stuk verstandiger als de drie partijen van dit motorblok het gewoon met zijn drieën proberen. Eventueel met een of twee kleine partijtjes erbij, die afzien van belangrijke ministerposten. Maar ook een minderheidskabinet lijkt me een prima optie. Ik weet bijna zeker dat de kleine christelijke partijen en misschien ook BBB dat willen gedogen, ook in de Eerste Kamer. En het zou goed zijn voor het land als deze drie partijen acht jaar zitten.

Aylin Bilic is headhunter en publicist.

IN HET MIDDEN

Meer puzzels van Studio Steenhuis op steenhuispuzzels.nl

Vul in en ontdek wie of wat er midden in het nieuws staat

Horizontaal: 1. Ontregelen het Belgisch luchtverkeer 5. Gorgels die een podcast heeft met 21 verticaal 9. Afstevenen 12. Erop aansluitend 14. Pijnlijk pleziertje 15. Het doel van bestek 17. Past voor lier of De Jong 22. In meer van deze warmte-eenheid kan je baden 24. Autofabrikant die gevechtsvliegtuigen gaat maken 25. Zijn 18 verticaal is een rommeltje 27. Hij symboliseert overmoed 28. Dit stuk mag je niet houden 29. '___ Impermeabili', Paolo Conte-hit 30. Jolig

Verticaal: 2. Omlijsting 3. Maatstaf 4. Zijn neuzen geen fan van 5. Filmklassieker van Ken Loach 6. Autumn ___, Kinks-hit 7. 'Jubilerende ___ is komend jaar Ambassadeur van de Vrijheid' 8. Speling om in te spelen 10. Wintergroente 11. Komt niet meer in de Kamer 13. Is voorgedragen als immaterieel erfgoed door eigen fanclub 16. Frans lidwoord 18. Veevertrek 19. Het ___ lijf 20. Onschuldig 21. Monica ___, vlogger 23. Activist P. Newton of zanger Lewis 26. Gaat vooruit op sneeuw

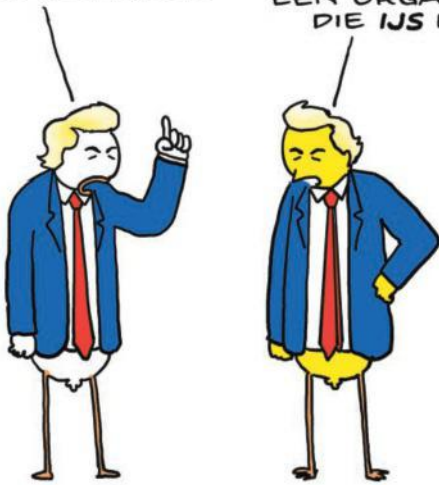
Oplossing puzzel 5 november. Horizontaal: 1. HAAGSE 5. RIVER 9. LAWINE 11. SIERAAD 13. THREE 14. ACNE 15. CAS 20. EST 21. ARIE 22. LINKS 23. AMERIKA 24. SATIRE 25. REALE 26. NONINO **Verticaal:** 2. ADIOS 3. GERAASKAL 4. ELAN 5. RITCHIE 6. INHALEREN 7. VERSA 8. RUEB 10. ADELAAR 12. ACHTSTE 16. EULER 17. MENSA 18. ARMEN 19. HAKEN **In het midden:** ESMAH LAHLAH

© Studio Steenhuis steenhuispuzzels.nl

FOKKE & SUKKE
VOELEN ZICH GEÏNSPIREERD

ER MOET EEN NATIONALE
GARDE KOMEN, OM NAAR
AMSTERDAM TE STUREN

EN WE WILLEN
EEN ORGANISATIE
DIE IJS HEET

RGVT

Lezers zijn de auteurs van deze rubriek. Een Ikje is een persoonlijke ervaring of anekdote in maximaal 120 woorden.
Insturen via ik@nrc.nl

RAAD VAN STATE

Dinsdagmiddag half zes. Net als vele anderen fiets ik door de drukke Haagse avondspits naar huis. Als ik even moet wachten om af te slaan, vang ik een flard gesprek op. Een man op een ov-fiets vraagt aan de vrouw die naast hem rijdt: „Waarom ben je eigenlijk weggegaan bij de Raad van State? Links?” Verbluft kijk ik deze jonge ambtenaren na. Tot ik zie dat ze aansluiten bij het stoplicht om, linksaf, de Koningin Emmakade over te steken

Maartje van de Kamp

nrc > puzzels

NRC brengt je elke dag de leukste en meest (ont)spannende puzzels

Speel ze allemaal op nrc.nl/puzzels

SUDOKU

7	4						6	
		6		8		5		
3					8		2	5
			4	2				
5					1			
		7				8		
2		5		9	4	3		

Meer puzzels en boeken van Peter Ritmeester op pzzi.com

Plaats de cijfers 1 tot en met 9 zo in het diagram dat elk cijfer precies één keer voorkomt in elke rij, kolom, de negen vetomrande 3x3 vakken, én de vier grijze 3x3 vakken.
© Peter Ritmeester PZZL.com

Rechts: de oplossing van gisteren.

1	8	5	6	9	4	7	2	3
9	7	2	3	8	5	1	6	4
3	4	6	1	2	7	8	9	5
6	9	8	5	1	3	2	4	7
2	1	3	7	4	9	6	5	8
7	5	4	8	6	2	9	3	1
8	3	1	2	5	6	4	7	9
4	6	7	9	3	1	5	8	2
5	2	9	4	7	8	3	1	6

COLUMN
MARCEL

Typisch NS

Terwijl Wouter Koolmees, misschien wel de man met de sympathiekste uitstraling van allemaal, voor ‘verkenner’ speelt, een erebaantje dat hij met zichtbaar plezier uitoefent, kondigde ‘zijn NS’ aan dat de prijzen van treinkaartjes volgend jaar gemiddeld met 6,52 procent zullen stijgen. Typische NS-communicatie waar de slimme Koolmees waarschijnlijk zelf de hand in heeft gehad: „Die stijging is ongeveer gelijk aan die van dit jaar, maar het is wel de helft minder dan werd gevreesd.” De ondertoon: „Het is verschrikkelijk, maar het had allemaal veel erger gekund. We hebben er met elkaar toch maar mooi voor gezorgd dat reizen per trein niet helemaal onbetaalbaar is geworden, maar we sluiten tegelijkertijd ook niet uit dat het dat wel gaat worden.”

Het is een lange sliert tegenstrijdige boodschappen. NS zit in de problemen omdat de treinen na corona nooit meer zo overvol zijn geraakt als ze waren, wat destijds overigens als het probleem werd gezien. Het aantal reizigers slinkt, dat moet veranderen en dus verhogen we de prijzen. Huh?

De echte oorzaak van alle problemen gaat in deze gecreëerde mist verloren. NS heeft te maken met overbetaalde werknemers, een legioen mieren voor wie de suikerklont nooit groot genoeg is, die het eigen belang laten prevaleren boven het bedrijfsbelang en het algemeen belang. Omdat NS een monopoliepositie heeft schromen ze niet om keihard te staken voor weer een loonsverhoging, voor komend jaar hebben ze er alweer 3,5 procent bij gesa-

boteerd. Meer dan 43 procent van de omzet gaat op aan salarissen en het einde is nog niet in zicht. Ondertussen heeft NS geluk dat ze met Koolmees iemand hebben die het bedrijf op de rails houdt.

Conducteurs en machinisten gefeliciteerd: dat worden straks nog leger treinen en ze krijgen er nog meer salaris voor ook. Het bedrijf waar ze voor werken is ondertussen bijna kapot.

NS: overbetaalde werknemers voor wie de suikerklont nooit groot genoeg is

Maar zover is het gelukkig nog niet”, communiceren ze bij NS namens Koolmees. „Zo lang u meer kunt blijven betalen rijden we nog. Hoera, de fles is leeg, maar het glas is om raadselachtige redenen nog steeds halfvol. Proost!”

Wouter Koolmees is de ideale verkenner voor dit land in nood. Er is na de verkiezingen een onwerkbare situatie ontstaan, maar hij zal glimlend zeggen dat het vormen van een regering mogelijk is. Vooral een combinatie die niemand wil, maar dat zien we dan wel.

Marcel van Roosmalen schrijft op maandag en donderdag een column.

VAN GOGH EN DE ROULINS

Eindelijk weer samen

Nu te zien t/m 11.01.2026

Van
Gogh
Museum
Amsterdam

Boek nu je ticket

Nieuw licht op de Duitse sterschilder Gerhard Richter

EXPOSITIE IN PARIJS

PAGINA C6-9

Cultuur

CULTUREEL SUPPLEMENT

Gerhard Richter, 'Ema (Akt auf einer Treppe)', 1966.

cultuur&media

IN HET NIEUWS

ZAP

Jurre Geluk met het zieke meisje Mila in 'Niet Klein te Krijgen'. BEELD BNNVARA

Levenslustige kinderen met ernstige ziektes

Niet moeilijk om te snappen waarom *Een Huis Vol* (NPO1) zo populair is. Grote gezinnen spreken tot de verbeelding. Vroeger was het een katholiek ideaal, en zonder anticonceptie een natuurlijk gegeven. Eén op de vijf kinderen ging dood, dus het was ook verstandig. Nu is het een persoonlijke keuze en een fascinerende zeldzaamheid.

Het ziet er zo gezellig en saamhorig uit. Vooral als ze met zijn allen op de hoekbank zitten – al die benen. Je bent nooit alleen. Tegelijk is het een schrikbeeld. Je raakt al half overspannen als je ernaar kijkt. Hoe doen die ouders het? Hoe zit het met geld, logistiek en energie? De ouders lijken onverminderd levenslustig en opgewekt. Zou ik ook doen als er een cameraploeg in de hoek staat.

Om al die drukte goed in beeld te brengen, moet je traag monteren, met veel herhalingen. Anders is het niet te volgen. Het reguliere programma volgt drie gezinnen per seizoen – dat is nog te doen. Maar in *Een Huis Vol Herinneringen* gaat de turbo erop en duizelt het me al na vijf minuten.

In deze jubileumeditie keren de makers terug naar de grote gezinnen die de afgelopen twintig seizoenen meededen, en laten ze terugkijken naar fragmenten van weleer. De gezinnen worden niet afzonderlijk behandeld, maar via thema's: opstaan (moeizaam), tandenpoetsen (veel tandenborstels), zwangerschapstest, geboorte, verbouwing. Iedere halve minuut komt er een ander gezin langs, zodat ze al snel niet meer uit elkaar te halen zijn.

Wat je van zo'n terugkeerprogramma vooral wil weten: hoe gaat het nu met de gezinnen? Maar daar is helaas geen tijd voor. Je ziet ze weer samen op de bank zitten, de kinderen zijn groot geworden, de ouders ouder. Sommigen hebben kleinkinderen. Maar ze komen nauwelijks aan het woord.

Na dit warme bad aan kinderverreugd gaan we het kinderverdriet in met *Niet Klein te Krijgen* (NPO1). Presentator Jurre Geluk spreekt in dit realityprogramma met vijf kinderen die een levensbedreigende ziekte hebben, meestal kanker. *Je zal het maar hebben*, maar dan met kinderen. Moeilijk om deze nachtmerrie voor iedere ouder onder ogen te zien. Je ziet die vrolijke, lieve, levenslustige kinderen gebukt gaan onder hun ziekte. Tegelijk lijken ze zo wijs, gelijkmatig, *in control*.

De 13-jarige Luca heeft botkanker en krijgt een nieuwe knie. Een grotere amputatie was veiliger geweest, maar dan kon hij niet meer autocrossen. Hij was al een keer Nederlands kampioen. Omdat trappenlopen moeilijk gaat, zit hij op de kamer van zijn zus onder een poster van de kleine zeemeermin. Jurre haalt voor hem de PSV-vlag en gewonnen bekers van zijn eigen kamer. Ontroerend om Luca te zien met zijn beste vriend Quinn. Toen Luca kaal werd van de chemo, liet Quinn zich ook kaal scheren. En ze leken al zo op elkaar.

De 10-jarige Mila zet vrolijke filmpjes online waarin ze dansjes doet met de verpleegkundigen. Jurre treft haar echter middenin een zware chemokuur. Het kleine bleke hoofd steekt af tegen een dikke badstof hoodie met rode hartjes. Ze doet haar best maar hoofdpijn trekt haar naar beneden. En het gezin had het al niet makkelijk: gevluht voor de oorlog in Oekraïne, gescheiden, moeder woont met de kinderen in een opvanghuis.

Benieuwd hoe het verder gaat met de beminnelijke Mila. Hoevel ik dat eigenlijk al weet.

Wilfred Takken

Ook dit keer was Bob Dylan verschrikkelijk, maar nu bij vlagen óók fantastisch

BOB DYLAN Er gaat van alles mis bij Bob Dylans eerste van twee avonden in Amsterdam. En toch zijn er een paar momenten van de even legendarische als dwarse zanger die het allemaal waard maken.

Ralph-Hermen Huiskamp

AMSTERDAM

De klok slaat 20 uur, de band begint te spelen en in de zaal is het chaos. Doordat telefoons van alle bezoekers in afgesloten zakjes moeten, die alleen bij de ingang opengemaakt kunnen worden, duurt het lang voordat mensen hun zitplek gevonden hebben. Het donker, zonder telefoon om bij te schijnen, maakt dat niet makkelijker. Rijen moeten opstaan, zaalwachten lopen druk rond met zaklampen, en ondertussen speelt Dylan maar rommelig door. Wie al wel zit ziet: het publiek gaat de hele avond naar een bosje krullen kijken. Omringd door zijn band zit de zanger verscholen achter een vleugel, die recht op het publiek gericht is. Eigenlijk maar een half bosje krullen, aan-gezien er ook nog twee leestlampjes in de weg staan.

Ondanks de slechte verhalen over zijn laatste Nederlandse shows was er veel om naar uit te kijken. Kort na de aankondiging van de twee shows voegde Dylan 'Masters of War' toe aan zijn setlist. Hij had de klassieker uit 1963 bijna een decennium niet gespeeld. Het is misschien wel zijn

meest politieke nummer waarin hij fel uithaalt naar politieke leiders en het militair-industrieel complex. Hoe zou dat nummer nu klinken? Niet uit mond van een 23-jarige op zijn tweede album, maar uit de mond van een 84-jarige Nobelprijswinnaar? En in deze tijd? Iets anders om naar uit te kijken: 'Murder Most Foul', het bijna zeventien minuten durende meesterwerk van *Rough and Rowdy Ways* uit 2020 waarmee Dylan liet zien dat hij nog altijd een categorie apart is.

Alle hoop ten spijt, beide nummers blijven op de plank liggen. Zorgwekkender nog, de aftrap is zwak. Publiekslieveling 'It Ain't me Babe' krijgt van Dylan dan wel een mooi zwalkende piano mee, de gitaar hakkelt alles aan stukken, de drums rommelen wat mee, de rest van de muzikanten speelt aftastend en klinkt pijnlijk dun. Dan is het opeens toch best lullig, zo'n statische band voor een groot rood gordijn, nog geen lampje dat knippert of van kleur verschiet, een zanger die zichzelf verstopt, die met veertig albums op zak nog bijna dezelfde setlist heeft als jaren terug in Amsterdam, en publiek dat per ticket meer dan honderd euro neerlegde en in het slechtste geval nog niet eens in de zaal is.

Geen verloren avond

Toch is het geen verloren avond. Langzaam valt er van alles op zijn plek. 'When I Paint My Masterpiece', dat Dylan voor The Band schreef, krijgt een klierderig Zuid-Amerikaans gitaartje mee en is zowaar voorzichtige dansbaar. De groetheid zelf lijkt tijdens het nummer dan wel zijn microfoon om de haverklap kwijt te zijn, het blijkt een veelbelovende aanzet voor een ongelooflijk

tweeluik dat de avond de moeite waard maakt. 'Black Rider' is griezelig prachtig. Goed verstaanbaar, en voor het eerst dat de band echt overtuigt. 'My Own Version of You' gaat daar nog overheen. Een praatzingende Dylan, met gehavende maar goede stem, schetst met grote contrasten een duister verhaal. De band speelt minimaal, het draait allemaal om zijn stem en wat hij te vertellen heeft. Wie anders dan Dylan kan zo'n lied schrijven? Waarin Liberace, verschillende Bijbelse apostelen, Karl Marx en Scarface genoemd worden in een variant op *Frankenstein*. En wat een verrukking dat er geen fluiserend te vragen of zij het ook zagen: ging Dylan nou heel even enthousiast staan?

De show stort daarna op verschillende momenten weer genadeloos in. Dylans pianospel is wisselvallig, soms ronduit lomp. Zijn gitaarspel is consequent pijnlijk slecht. Hij zit er naast, speelt onzeker, priegelt dwars door alles heen. De keren dat hij op zijn mondharmonica blaast zijn vooral memorabel omdat de verwachtingen ervan zo hoog zijn. Toch zijn er naast de tweemaal echte hoogtepunten, opelevingen waar het sprankelt, een helder gezongen zin, een rollende bluesmelodie, een sinderding door de zaal bij 'It's All Over Now, Baby Blue'. De volgende keer als hij in het land is dan toch maar weer gaan dan?

Recensie Popmuziek

Bob Dylan. Gezien: 4/11, Afas Live, Amsterdam. Herh. aldaar: 5/11. ●●●○○

Bob Dylan in Noblesville, in 2023. In Amsterdam waren geen fotografen welkom. FOTO GETTY

Nyassa Alberta in 'A plastic state of mind' FOTO BART GRIETENS

REPORTAGE **THEATER** 'A Plastic State of Mind' van regisseur Gavin-Viano laat zien hoe vier meisjes en een vrouw in oorlogstijd hun zelfbeschikkingsrecht aan soldaten verliezen maar toch hun menselijkheid terugclaimen. „Er is geen goed of fout. Alleen meisjes, vrouwen, die proberen te leven.“

Leontine van der Elst

DEN HAAG

De repetitieruimte van Het Nationale Theater in Den Haag ademt concentratie. Vijf vrouwen bewegen traag door het licht, schalen water in hun handen, plastic tassen knisperend onder hun voeten. In stilte wordt ademhaling afgemeten, ritme gezocht. De actrices vertolken de levens van vier meisjes, die tijdens de Tweede Liberiaanse Burgeroorlog worden vastgehouden als 'wives' van soldaten – geen echtgenotes, en een 'vrouw van de vrede'.

Actrice Nyassa Alberta, bekend uit internationale musicalproducties als *Tina – The Tina Turner Musical*, kijkt even toe. Alberta werd persoonlijk gevraagd voor de rol 'vrouw van de vrede' in *A Plastic State of Mind* door regisseur Gavin-Viano, die zijn stuk baseerde op het toneelstuk *Eclipsed* van actrice en toneelschrijfster Danaï Gurira.

De 'vrouw van de vrede' komt uit de stad en behoort tot een groep die door praten vrede tracht te bewerkstelligen in Liberia. Zij probeert tot de geroofde vrouwen een van hen de vraag krijgt hoe haar leven eruit zou zien na de oorlog, ze antwoordt: „Ik weet het niet. Ik, vrouw nummer een, ben al zo lang samen met hem. Ik zorg voor hem. Ik zorg voor de anderen. Ik weet niet wie ik ben aan de buitenkant van deze oorlog.“ Dus wat doe je op het moment dat je uit je gevangenschap kunt breken? „De vraag is eigenlijk simpel,” zegt regisseur Gavin-Viano. „Blijf je of ga je?”

Gavin-Viano wil een beeld schetsen van oorlog zonder kogels, van trauma zonder voyeurisme. Seksueel geweld zo-

oproep, is die van de Tweede Liberiaanse Burgeroorlog (1999-2003). Het land was nog niet hersteld van de eerdere burgeroorlog toen gewapende groepen opnieuw binnenvielen en steden veranderden in schuilplaatsen en slagvelden tegelijk. Tienduizenden mensen lieten het leven. Kinderen werden soldaten, dochters trofeeën, vaders verdwenen.

In de voorstelling worden vier meisjes door rebellen meegenomen en vastgehouden in een kamp waar angst en honger regeren. Ze krijgen andere kleding, andere namen en worden verkracht. Hun verhaal staat voor de talloze jonge vrouwen in oorlogen wereldwijd die hun jeugd en zelfbeschikkingsrecht verliezen.

De vier meisjes overleven door te fluisteren wanneer schreeuwen gevaarlijk is, door zich vast te klampen aan rituelen en humor omdat stilte alleen maar pijn veroorzaakt. In de voorstelling wordt die overlevingsstaal tastbaar: in gedeeld water, in fluisterende grappjes, in het simpele feit dat ze elkaar niet laten vallen.

De vraag die alles doet kantelen

De gevangen meisjes in het kamp weten eigenlijk niet beter. Ze zijn zo vergroeid met de manier waarop ze leven dat wanneer een van hen de vraag krijgt hoe haar leven eruit zou zien na de oorlog, ze antwoordt: „Ik weet het niet. Ik, vrouw nummer een, ben al zo lang samen met hem. Ik zorg voor hem. Ik zorg voor de anderen. Ik weet niet wie ik ben aan de buitenkant van deze oorlog.“ Dus wat doe je op het moment dat je uit je gevangenschap kunt breken? „De vraag is eigenlijk simpel,” zegt regisseur Gavin-Viano. „Blijf je of ga je?”

Gavin-Viano wil een beeld schetsen van oorlog zonder kogels, van trauma zonder voyeurisme. Seksueel geweld zo-

als verkrachting laat de maker bewust niet zien in de voorstelling zelf, maar is voelbaar in elke beweging. „We tonen de lichamen en de nasleep”, zegt hij, „De meisjes zijn het verhaal – niet wat iemand hen heeft aangedaan.”

Sisterhood als reddingsboei

Tijdens de repetitie lachen de actrices plots hard, ongeremd. Iemand maakt een grap over een pruik, een ander imiteert een soldaat. Het publiek zal soms ook lachen, belooft Alberta – niet vanuit lichtheid, maar vanuit opluchting.

„Wij zijn met vijf zwarte vrouwen op het toneel,” zegt ze. „Het is sisterhood. Je voelt dat buiten het toneel ook. Ik hoop dat mensen dat meenemen: empathie. Verbondenheid.”

Tijdens een eerste leessessie moest ze huilen. „Op een gegeven moment kwam er een scène... en ik begon te huilen. En ik heb vanaf daar tot het einde gehuild.”

Die herkenning is de kern van het stuk: geweld als context, maar menselijkheid als drager. „Het is een ode aan de vrouw en aan sisterhood,” zegt ze. „Die vrouwen in Liberia hebben dat toen geflikt. Ze zijn opgestaan tegen het regime. Het is genoeg, zeiden ze. Het moet anders.”

Plastic als landschap

Pas tegen het einde van de repetitie, en van het stuk, gebeurt het: een actrice hijst de plastic installatie van het decor omhoog tot die boven het podium hangt. Langzaam, bijna plechtig, trekt ze die omhoog. Water begint te druipen. De vloer glanst. Het plastic golft als een zee die even bevriest.

Eerder op de avond hing het materiaal stil, onschuldig. Nu lijkt het een herinnering die je niet kunt afschudden. „Dat

moment gaat over eigenaarschap”, zegt Gavin-Viano. „Het lichaam terugpakken. Het leven terugpakken. Het plastic wordt opgehesen – en daarmee iets wat lang vastzat.”

Hij wijst op het materiaal: „Europese landen exporteren plastic naar West-Afrika en noemen het recycling. Maar dat is het niet, het wordt niet verwerkt. Kinderen groeien daar op tussen afval dat niet van hen is. Dat plastic is land-schap. Maar ook mentaliteit. Je probeert te overleven in iets wat door een ander is achtergelaten.”

Het einde van de voorstelling is geen triomf, maar een vraag. Wie durft het kamp te verlaten? Wie blijft – omdat het bekende soms minder angstaanjagend is dan de vrijheid? „Op het eind begrijp je iedereen”, vertelt Alberta. „Er is geen goed of fout. Alleen meisjes, vrouwen, die proberen te leven.”

Emotionele arbeid met uitknop

Na de repetitie verzamelen de actrices zich. „We hebben altijd een check-out”, zegt Alberta. „Even zeggen hoe het gaat. En een ritueel: we laten alle zware dingen in de ruimte achter. Anders draag je het mee naar huis. Dat kan niet met dit verhaal.” De ruimte droogt langzaam. Plastic wordt opgevouwen. Iemand neuriet zacht. Buiten wacht het gewone leven.

„Ik wil niet choqueren”, zegt Gavin-Viano. „Ik wil dat mensen voelen, wat dat ook is.” Alberta lacht, met dezelfde zachtheid als aan het begin – maar scherper nu, gericht. „Ze moeten komen. Echt. Ik kan me niet voorstellen dat je niks voelt als je kijkt. Vrijheid is hier geen gegeven. Het is een beweging. Klein, maar onwrikbaar. Een daad van verzet, net als deze voorstelling.”

Ik weet niet wie ik ben aan de buitenkant van deze oorlog'

Recensie Tentoonstelling

Meesterlijk mysterie – Over Rembrandts raadselachtige tijdgenoot. Tot en met 8/3 in Museum De Lakenhal in Leiden. Info: lakenhal.nl ●●●●○

Gijsbert van der Wal
LEIDEN

Soms kom je in de oude kunst nieuwe gezichten tegen. Modellen die zo levend en karakteristiek zijn weergegeven dat ze hier en nu van de straat lijken te zijn geplukt. In de zestiende eeuw schilderden Jan van Scorel, Joos van Cleve en Antonis Mor zulke levens-echte koppen, in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld Bartholomeus van der Helst en Frans Hals. In Museum De Lakenhal in Leiden is nu een tentoonstelling gewijd aan het kleine, maar opmerkelijke oeuvre van een kunstenaar wiens naam eigenlijk ook in het rijtje thuishoort. Het probleem is alleen dat we die naam niet kennen.

Het gaat om een zeventiende-eeuwse, vermoedelijk Leidse schilder die zijn werk signeerde met de initialen I.S. Waar dat monogram voor staat is niet duidelijk. Er is dan ook bijna geen informatie voorhanden over de Meester of Monogrammist I.S., zoals hij door kunsthistorici wordt genoemd. Hij was in elk geval werkzaam tussen 1633 en 1658, want die jaartallen zijn op gesigneerde schilderijen te vinden. Voor de link met Leiden pleit een sterke stilistische en thematische verwantschap met het werk van Leidse tijdgenoten als Jan Lievens, Gerard Dou en de jonge Rembrandt. Er zou ook een Noord-Europese connectie kunnen zijn, aangezien een deel van zijn oeuvre zich al eeuwen in Scandinavische collecties bevindt en de figuren in zijn schilderijen soms Scandinavische of Baltische kledingstukken dragen. Was I.S. misschien een buitenlander die als student naar Leiden kwam en naast zijn wetenschappelijke werk begon te schilderen?

Neusgezwel

Het leuke van de tentoonstelling en van de Engelstalige catalogus, waarin alle bekende feiten en hypothesen verzameld zijn, is dat de onderzoekers open kaart spelen over wat ze niet weten. Daardoor ga je met ze meedenken over toeschrijvingen, onderwerpen, schilderijstijl, chronologie – en je hoopt met hen dat de verzamelde *clues* nog eens zullen leiden tot de ontraadseling van I.S.'s identiteit.

Ook over zijn modellen is weinig bekend. Behalve door I.S.'s eigen anonimiteit komt dat doordat hij geen portretten van opdrachtgevers met geld of status schilderde, maar zogenaamde *tronies*: studies van gewone burgers met door het leven getekende of anderszins karakteristieke koppen. Maar bij alle onduidelijkheid is één ding wel zeker: de Meester I.S., wie hij ook was, heeft drie of vier kopstudies gemaakt die tot de mooiste portretten in de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst behoren.

Hij flatteerde daarbij allerminst. Als een stilvenschilder verlustigde hij zich in de textuur en details van gezichten: oogvocht, haargroei, wenkbrauwen of het ontbreken daarvan, de vlezigheid van lippen, de vorm en richting van rimpels en plooiën, de kleuren en onregelmatigheden in de huid. Hij had een voorkeur voor oudere modellen en voor mensen met afwijkingen of misvormingen in hun gelaat. In De Lakenhal trekt een man met een groot neusgezwel de meeste aandacht. Zijn neus hangt als een penis aan zijn gezicht.

Neusgezwel en manboobs – wie was Rembrandts mysterieuze tijdgenoot?

SCHILDER I.S. Wie hij was is een raadsel. Maar de Meester I.S., aan wie nu in Leiden een tentoonstelling is gewijd, schilderde mensen die je denkt te kennen. Bij voorkeur mensen op hoge leeftijd of met ongewone gezichten.

Meester I.S., **Man met een gezwel op zijn neus**, 1645. Olieverf op paneel, 48 x 37 cm. COLLECTIE NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM

Meester I.S., **Man met een gezwel op zijn neus**, 1645. Olieverf op paneel, 48 x 37 cm. COLLECTIE NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM

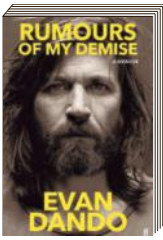
Meester I.S., **Jonge geleerde halfnaakt**, 1638. PARTICULIERE COLLECTIE

ne mensen als attracties. Oké, het gezwel op die man zijn neus, daar kijk je niet makkelijk omheen. Maar zijn oog, oor, dunne haar en kleding zijn net zo minutieus vereeuwigd. Zijn zachte baard gaat naadloos over in het bont van de mantel om zijn schouders. Een oude vrouw heeft niet alleen een gezicht vol groeven, maar ook een ernstige uitdrukking die nieuwsgierig maakt naar water er in haar omgaat.

Ontsteking op haar ooglid
Bij een jongere vrouw met geprononceerde jukbeenderen en een melancholieke, afwezige blik zie je pas in tweede instantie de ontsteking op

haar ooglid. En een *Man met een blind oog* (1653-1655) is net zo goed een man met plukjes haar die allemaal een eigen leven leiden, alsof hij net wakker is.

Nu weten we dat hij meedenken zijn met de kunsthistorici die zich in dit oeuvre verdiepen: het laatste schilderij, van die halfblinde man, is in de aanloop naar deze tentoonstelling ontdekt in een particuliere verzameling. Wat een aanwinst voor Leiden en het Nederlands openbaar kunstbezit zou het zijn als Museum De Lakenhal, dat nog niets van I.S. heeft, dit meesterwerk van de mysterieuze meester kon verwerven.

Recensie Boek

Evan Dando: *Rumours of My Demise – a memoir*. Uitg. Faber & Faber, 22,80. ●●●○○

Alleen met heroïne kon Evan Dando normaal zijn

POPMUZIEK Evan Dando gold als de sexy tegenhanger van Kurt Cobain, maar veranderde „van indie-lieveling in drugsverslaafde”.

Frank Provoost
AMSTERDAM.

Heb je het al gehoord? Evan Dando is dood! Gisteravond gestorven!” Toen Evan Dando – springlevend – op een avond in 1996 rustig zat te eten in een New Yorks restaurant hoorde hij hoe één tafeltje verderop zijn fatale overdosis werd besproken. „Ik bleef luisteren, want je weet maar nooit”, schrijft hij in *Rumours of My Demise*, zijn net verschenen memoires. „Misschien werkt het hiernamaals nu eenmaal zo. Je gaat naar een restaurant en in plaats van een menukaart en wat stokbrood krijg je te horen dat je dood bent.”

Hoe bizar het wellicht ook klinkt: dat was het niet. De zanger van de Amerikaanse gitaarband The Lemonheads stond destijds – twee jaar na de dood van Kurt Cobain – hoog op de nominatie om de volgende te vroeg gestorven rockheld te worden. En dat was niet onterecht, geeft hij toe. Want vanuit het restaurant waar hij het nieuws over zijn eigen dood hoorde, liep ‘Dippy Dando’ linea recta terug naar zijn zogeheten ‘basecamp’: het New Yorkse verblijf waar hij dag in dag uit crack rookte of heroïne spoot.

Maar hoe beneveld ook, muzikaal gezien verkeerde Dando in bloedvorm. Hij was een onuitputtelijke troubadour die schijnbaar moeiteloos zorgeloze gitaarrockliedjes op-hoestte waarin hij hartstocht, melancholie en nonchalance liet versmelten.

Met The Lemonheads maakte hij furore door een onovertroffen reeks

Evan Dando van The Lemonheads. JEFF KRAVITZ/FILMMAGIC, INC

geniale platen af te leveren: *It’s a Shame About Ray* (1992), *Come On Feel the Lemonheads* (1993) en *Car Button Cloth* (1996).

K(r)uistocht

Het begon allemaal, zoals zo vaak, met punk. Samen met schoolvrienden Ben Deily en Jesse Peretz richtte Dando eind jaren tachtig in Boston een recalcitrant trio op dat bijna Drink Drive Kill, Amerifucks of Candy Dicks had geheten. Schitterend weetje: hun muzikale opvoeding kwam mede tot stand dankzij een van de grootste vijanden van het genre, Tipper Gore. De vrouw van latere vicepresident Al voerde met haar Parents Music Resource Center (PMRC) een k(r)uistocht tegen verderfelijke teksten in popmuziek die uiteindelijk leidde tot de op platen- en cd-hoezen geplakte waarschu-

wingsstickers (‘Parental Advisory, Explicit Content’).

In een poging Peretz’ vader (en journalist voor tijdschrift *The New Republic*) te laten schrijven over haar strijd stuurde Gore talloze ‘omstreden’ punkplaten door. „Die gingen rechtstreeks naar onze collecties”, schrijft Dando dankbaar. „Dankzij Tippers woede luisterden wij naar de Dead Kennedys en andere extreme voorbeelden van rock-’n-roll die we zelf waarschijnlijk nooit hadden gevonden.”

Als de rest van de band het na de zoveelste onrendabele tour voor gezien houdt, blijft de zanger-gitarist als enig permanent lid over. Hij blijft geloven in een bestaan als muzikant. Wanneer hij in 1991 Nirvana’s ‘Silver’ hoort („‘Shit’, dacht ik, ben ik dat? Het klonk als ik, maar dan beter!”) is dat een keerpunt, een „buckle-your-

seat-belt moment”. Want ook al moet het monstersucces van Nirvana nog volgen, Dando weet op dat moment zeker dat ook The Lemonheads zullen doorbreken.

Sexy tegenhanger

En hij krijgt gelijk: de scheurende cover van Simon & Garfunkel’s hit ‘Mrs. Robinson’ wordt een knaller. Opeens is iedereen in de ban van die zoetgevoisde mooiboy, de sexy tegenhanger van Nirvana’s doorgaans neerslachtige, wispelturige en schreeuwende Cobain. Terwijl die voortdurend zijn afschuw uitspreekt over ongewilde roem lijkt Dando daar juist van te genieten. Als vrouwenmagneet scharrelt hij met modellen (Kate Moss) en filmsterren (Milla Jovovich).

Cobain zal door zijn vroege dood een eeuwige genie blijven, Dando moet zijn vergane glorie onder ogen

zien. Want de laatste decennia lijkt zijn muzikale instinct te zijn verdampt. Afgezien van de sterke titelloze comeback *The Lemonheads* (2006) maakte hij een lauwe solo-plaat en twee compilaties met covers. Ook het onlangs verschenen elfde The Lemonheads-album *Love Chant* is niet de gehoopte revanche. Wie begin september het ondermaatse optreden in de Amsterdamse Melkweg heeft uitgezet, wist dat al.

Artistieke afkalving

Maar in zijn autobiografie toont Dando weinig zelfinzicht over die artistieke afkalving. Wel klaagt hij uitvoerig over de (roddel)pers. Die liet hem vallen en kon geen enkel begrip opbrengen voor de openhartigheid over zijn drugsgebruik. „Ik wilde me alleen maar normaal voelen, en dat kon dankzij heroïne.” Het heeft hem naar eigen zeggen verlost van nachtmerries en zijn nare gewoonte om te slaapwandelen. Hij vond het hypocriet om dat te verzwijgen en neemt de imagoschade op de koop toe. „Van het ene op het andere moment veranderde ik van indie-lieveling in drugsverslaafde.”

Maar dat is precies wat hij driehonderd pagina’s lang zelf ook beschrijft. De meest beklemmende passage: na een lange vlucht naar Australië heeft Dando – zonder dat zelf door te hebben – afkickverschijnselen gekregen. Als hij zijn veronderstelde jetlag met speed probeert weg te snuiven en bij gebrek aan effect ook nog lsd neemt, raakt hij compleet van het padje. Hij smijt al zijn geld in rioolputten omdat hij ervan overtuigd is dat dit de enige manier is om zichzelf terug naar huis te teleporteren. Platzak neemt hij een taxi naar het vliegveld, waar hij natuurlijk ruzie krijgt met de chauffeur en uiteindelijk wordt opgepakt.

Lang verhaal kort: *‘Don’t do drugs’*. Dando is tegenwoordig clean, besluit hij trots. Of nou ja, hij probeert het. Alleen hadden we dat al een paar keer eerder gelezen.

CULTUURFINANCIËN

Het Cultuurfonds gaat leningen beschikbaar stellen

Naast giften kunnen culturele instellingen nu ook ‘zachte leningen’ aanvragen bij het Cultuurfonds.

Anne Moraal
AMSTERDAM

Het Cultuurfonds bestaat al 85 jaar en investeert jaarlijks zo’n 50 miljoen euro in ongeveer 5.000 cultuur- en natuurprojecten. In 2024 kende het fonds 55,5 miljoen toe aan 4.125 projecten. Dit vermogen komt uit bijdragen van de VriendenLoterij, Nederlandse Loterij, donateurs, partners en schenkers. Maar nu gaat het fonds

ook leningen verstrekken. Vanaf donderdag 6 november stelt het Cultuurfonds 6 miljoen euro aan leningen beschikbaar. Deze ‘Cultuurfondsleningen’ zijn beschikbaar vanaf 500.000 euro, tegen 1,5% rente.

Het idee ontstond nadat het Cultuurfonds haar oude kantoorpand aan de Herengracht in Amsterdam voor 6,5 miljoen euro verkocht. „Overheden, zowel opp gemeentelijk als rijksniveau trekken zich steeds meer terug als het gaat om subsidieverstrekking. Veel culturele instellingen willen groeien en vernieuwen maar lopen vast bij de financiering. Ze hebben amper vet op de botten en publieke middelen staan onder druk. Daardoor blijven grote plannen liggen, terwijl stilstand geen optie is”, zegt Cathelijne Broers, directeur van het Cul-

tuurfonds aan de telefoon. „Daarnaast is het voor instellingen moeilijk om grotere bedragen aan te vragen en inflatie stegen. Dit tekort van 1,5 miljoen euro was dusdanig hoog dat het fonds dat bedrag niet zomaar als gift weg te geven maar als lening weer terug te laten komen. „Anders is het na een paar jaar wel op”, zegt Broers, „nu kunnen we een mooi financieel product toevoegen aan ons fonds.”

Het duurde even om het juridisch en fiscaal rond te krijgen, daarnaast moest de Autoriteit Financiële Markten (AFM) goedkeuring verlenen. Het zoeken naar een testcasus daarentegen kostte weinig tijd. Broers: „We wisten dat de Hortus Botanicus in Amsterdam een financieringstekort had.” De Amsterdamse botanische tuin wilde al een tijd zijn Klimatenkas

vernieuwen. Dit was vanwege de coronacrisis twee jaar uitgesteld, twee jaren waarin zowel bouwkosten als inflatie stegen. Dit tekort van 1,5 miljoen euro was dusdanig hoog dat het fonds dat bedrag niet zomaar als gift weg te geven maar als lening weer terug te laten komen. „Anders is het na een paar jaar wel op”, zegt Broers, „nu kunnen we een mooi financieel product toevoegen aan ons fonds.”

Het duurde even om het juridisch en fiscaal rond te krijgen, daarnaast moest de Autoriteit Financiële Markten (AFM) goedkeuring verlenen. Het zoeken naar een testcasus daarentegen kostte weinig tijd. Broers: „We wisten dat de Hortus Botanicus in Amsterdam een financieringstekort had.” De Amsterdamse botanische tuin wilde al een tijd zijn Klimatenkas

of Raad van Toezicht te hebben en moet het project in Nederland plaatsvinden. De inhoudelijke beoordeling wordt door het Cultuurfonds gedaan. Phenix Capital Group, een Amsterdamsbureau voor investeringsadvies, is verantwoordelijk voor de financiële toetsing, vaststelling van het leenbedrag en de aflossingsvoorwaarden. Het Cultuurfonds spreekt zelf van ‘zachte leningen’. „Van ons mag de looptijd best lang zijn”, zegt Broers.

Ze vervolgt: „Binnen de sector zijn al een aantal voordelige leningen te krijgen, maar dat gaat meestal om kleine bedragen. De Cultuurfondslening maakt het mogelijk om ook de grotere financiële tekorten aan te vullen. We zien dit echt als steun aan een sector die het de afgelopen jaren met steeds minder moest doen.”

JOYCE ROODNAT

Het patriarchaat maakt uit wat schande is

De strijd voor vrouwenrechten past in mijn hand - in een ministripboekje van 16 pagina's. Met onthutsende tekstballonnetjes van Suzanna Jansen (1957: getrouwde vrouw niet meer handelingsonbekwaam - 'Hèhè, die strijd duurde maar 87 jaar'). Met snaakse tekeningen van Ine Poppe (in de oudere-meisjesstijl van de oer-Tina). Het is hun cadeau voor Dolle Mina. En voor ons allemaal, want iedereen kan het, zomaar voor niks, op een A4'tje downloaden, uitsnippen en in elkaar nieten.

Tekening 1: 1883, Aletta Jacobs ontdekt dat de vrouw mag stemmen. Tekening 2: 1887, het vrouwenkiesrecht wordt ijlings bij wet verboden.

1883, dat was het jaar dat John Singer Sargent, *an American in Paris*, zijn beroemdste werk schilderde, het hoogtepunt van zijn oeuvre: de vrouw met het afgezakte rechterschouderbandje. Ik ga haar zien in Parijs. Op reis uit New York, het Metropolitan Museum, verblijft ze tijdelijk in het Musée d'Orsay op de expositie *John Singer Sargent: Eblouir Paris*. Daar hangt ze, in haar zwarte avondjapon, met beide bandjes op hun plaats. De origineel afgezakte toestand is op schetsen nog te zien, maar Singer Sargent schilderde het bandje waar het hoort en hernoemde het doek *Portrait de Madame X*, ook al wist iedereen dat het Virginie Gautreau afbeeldde, 25 jaar jong, eigengereide Amerikaanse echtgenote van een Franse bankier en scheepsmagnaat.

Met of zonder bandje, het is een grandioos portret. En ook instructief omdat het illustreert wat dat nou precies uithaalt, seksisme. Want het barst op deze tentoonstelling van de naakte vrouwenschouders. Het kan geen toeval zijn dat Orsay naast Singers eigen kopie van 'Madame X' en dan zonder rechterschouderbandje, het weergaloze portret hangt dat hij maakte van Mrs. Alice Milbank. Ook uit 1883. Haar ene schouder bedekt door haar zwarte japon, de andere niet. Geen probleem. En op zijn portret van Madame la vicomtesse de Saint Périer (wéér uit 1883) kruipt haar halslijn zo laag dat ze half naakt uit haar rode avondjapon lijkt op te rijzen.

Het patriarchaat maakt uit wat schande is en wat niet. Virginie Gautreau poseert met een schouderbandje op half zeven: wie doet me wat?

Hoe durft ze.

John Singer Sargent (1856-1925) **Madame X**, (1883-1884).

FOTO THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, DIST. GRAND-PALAIS/RMN/IMAGE ART RESOURCE

De dames Milbank en de Saint Périer poseren onbedekt maar met ingetogen blik, en daarmee als pronkstuk voor hun echtgenoot én als hoedster van zijn goede naam. Keurig.

Met haar hautaine profiel verleidt Virginie Gautreau de befaamde societyschilder. Met haar afgezakte schouderbandje provoceert ze haar milieu en manipuleert ze hem een schandaal in (ik weet het niet, wellicht, misschien!).

Was dat bandje een idee van Singer Sargent of zakte het per ongeluk af en besloten model en schilder samen het zo te laten? Op al zijn andere portretten houdt Singer zijn fatsoen. Gautreau poedert zich stevast scandaleus spierwit en schminkt haar oren rood.

1883. Er hangt iets in de lucht. Aletta Jacobs tart de mannelijke macht. Virginie Gautreau tart de *male gaze* nog voor die zo heette.

TENTOONSTELLING

De enorme oeuvretentoonstelling van Gerhard Richter in Parijs werpt nieuw licht op de Duitse sterschilder. Hij is hier niet meer de afstandelijke modernist, maar het persoonlijke in zijn werk krijgt meer nadruk.

Door **Hans den Hartog Jager**

De onvermoede dieptes van Gerhard Richter

De kern van alle goede artistieke oeuvres: ze blijven leven, ook als de omstandigheden veranderen. Dat geldt zelfs voor Gerhard Richter, zo blijkt uit het enorme, meer dan 270 werken tellende oeuvre-overzicht dat nu te zien is bij de Fondation Louis Vuitton in Parijs. Je zou soms denken dat Richter (93), als oude witte modernist, zijn beste tijd wel heeft gehad, maar dan is er in Parijs ineens het portret *Tante Marianne* (1965), vrij onopvallend in de tweede zaal - een draaipunt. Die zaal is sowieso al smullen voor de liefhebber: hier hangt een groot deel van de beroemde zwart-grijs-wit doeken uit het midden van de jaren zestig, die Richter baseerde op familiekiekjes uit Oost-Duitsland, het land waaruit hij en zijn vrouw Ema net voor de bouw van de muur waren gevlucht.

In deze doeken komt veel bij elkaar: zijn familiegeschiedenis, het Duitse verleden maar vooral Richters grote, belangrijke schilderinnovatie: hij bedacht als een van de eersten om zijn figuratieve voorstellingen niet te baseren op de werkelijkheid, maar op foto's van die werkelijkheid, inclusief typische fotokenmerken als curieuze uitsnedes en onscherppte. Die meta-stapeling is Richters belangrijkste *claim to fame* - al vanaf de jaren zeventig wordt hij geprezen om de manier waarop hij met deze doeken de schilderkunst van een nieuwe dimensie voorziet, de complexiteit van gestapelde werkelijkheden wist te vangen en om de rijke, gelagde manier waarop hij heden en verleden, herinnering, illusie en werkelijkheid door elkaar liet lopen.

Tegen de achtergrond van die schilder-kunstige vernieuwing vonden de meeste mensen (en ook Richter zelf) de verhalen

achter de foto's niet zo belangrijk: persoonlijke verhalen, daar deed je niet aan als Heel Groot Schilder in de jaren zeventig, tachtig, negentig; familiekiekjes, iets met een nazi-oom, iedere Duitser had zulke verhalen, je moest toch ergens beginnen - kijk nou, wat een prachtige multi-interpretable kwaststreek! De hoeveelheid gestapelde werkelijkheden! Abstractie en figuratie die vloeiend in elkaar overlopen! Modernisme! Plato!

Familiegeschiedenis

Maar de afgelopen tien jaar begon die aandacht langzaam te verschuiven - wat mede kwam doordat een nieuwe generatie kunstenaars, vaak van kleur, hun persoonlijke geschiedenis wél als bron voor hun werk ging gebruiken. Wat weer mooi samenviel met het verschijnen van de speelfilm *Werk Ohne Autor* (2018), ruimhartig gebaseerd op Richters leven. Door die combinatie van nieuwe tijdgeest en biografische film kreeg Richters beladen familiegeschiedenis steeds meer aandacht (al voel je aan alles dat hij daar zelf veel voor moest overwinnen) en drong langzaam tot de kunstwereld door dat al die klassieke schilderijen, nu, hier in zaal twee, altijd óók heel persoonlijk waren.

En ineens was *Tante Marianne* een sleutelstuk.

Het doek is gebaseerd op een zwart-wit foto, licht onscherp, van een meisje van een jaar of zeven met een baby op haar schoot - de foto zal ergens rond 1933 zijn gemaakt. Het meisje is Richters tante Marianne, die een geestelijke beperking had; de baby is Richter. Alleen: diezelfde Marianne werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's opgesloten, en in 1945 als Untermensch vermoord. Ondertussen experimenteerde, in diezelfde tijd, Richters latere schoonvader, in zijn rol van na-

Gerhard Richter, **Onkel Rudi**, 1965.

Het stapelen, confronteren, laten botsen van verschillende momenten in de tijd

Recensie Tentoonstelling

Gerhard Richter, T/m 2 maart 2026 in Fondation Louis Vuitton in Parijs

Gerhard Richter, **Apfelbäume**, 1987.

Gerhard Richter, **Lilak**, 1982.

ziarts, met eugenetica - kijk, Richters schilderij van Ema, diens dochter, hangt hier naast Marianne. Verder in de zaal: *Onkel Rudi*, Richters oom die bij de Wehrmacht zat. En zijn eigen vader, duidelijk in besonken toestand, hond op schoot, afstandelijk aangeduid als *Horst mit Hund*, die na de oorlog wegens collaboratie in de gevangenis belandde. (Harry Mulisch' adagium 'Ik ben de Tweede Wereldoorlog' is ook prima op Richter van toepassing.)

Die nieuwe nadruk op het persoonlijke verleden is een fascinerende draai in Richters oeuvre - als toeschouwer word je hier in Parijs ineens op het middelpunt van een wipwap geplaatst. Aan de ene kant zit nog steeds prominent Richter-de-modernist, door de kleurstudies, spiegels, en veel, heel veel grote abstracte doeken. Maar aan de andere kant wordt hij nu nadrukkelijk óók opgevoerd als de chroniqueur van het Duitse verleden - of beter: als de schilderende chirurg die heel precies heeft gesneden in de pijnpunten van de Duitse samenleving, de geschiedenis.

Romantiek

Dat begint met de Duitse hang naar romantiek, naar groots en meeslepend leven en alles wat daaruit voortkomt, verbeeld in het werk van kunstenaars als Caspar David Friedrich tot componist Richard Wagner - die perfect echoën in Richters uiterst precies geschilderde landschappen. Of neem een van Richters eerste schilderijen in kleur: het is gebaseerd op een foto van een Nuba-begrafe-

Gerhard Richter, **Selbstportrait**, 1996.

nis, gemaakt door de Duitse cineaste en fotografe Leni Riefenstahl, uit een serie waarin ze de zwarte lichamen dusdanig verheerlijkte dat Susan Sontag haar 'fascistische esthetiek' verweet. In de volgende zalen: de Tweede Wereldoorlog, natuurlijk, maar ook de moord op acht leerling-verpleegsters in 1966 in Chicago, die nog steeds als een van de eerste particuliere massamoorden in de VS geldt (en die Richter al in datzelfde jaar schilderde).

Maar het wordt nog heftiger. Hoogtepunt van de tentoonstelling zijn de twee zalen die zijn gewijd aan een van Richters

Lees verder op pagina C9

Breng kunst tot leven

Ontdek de mooiste cadeaus. Van prachtige sculpturen en replica's voor aan de muur tot bijzondere sieraden en accessoires.

Adviesprijs
975,-

Adviesprijs
210,-

Adviesprijs
475,-

Adviesprijs
415,-

Adviesprijs
829,-

Adviesprijs
75,-

Adviesprijs
105,-

Adviesprijs
119,-

Bestel nu nrcwebwinkel.nl/kunst

» Vervolg van pagina C7

beroemdste series: *18 Oktober 1977* (1988) is een reeks van vijftien zeer indringende zwart-wit doeken over de Baader-Meinhof-groep, een terroristische organisatie die in de jaren zeventig in Duitsland veel angst zaaide met gewelddadige bank-overvallen, bomaanslagen en ontvoeringen. Op die bewuste dag stierven tegelijk drie van de groepsleden in Stuttgarts Stammheim-gevangenis - zelfmoord, zeiden de autoriteiten, moord, aldus hun sympathisanten.

Die pijnlijke ongrijpbaarheid van de feiten vangt Richter genadeloos in vijftien kale, droge doeken. Drie daarvan tonen het hoofd van de gestorven Gudrun Ensslin, liggend op de vloer, mond stukje open, maar we zien ook een platenspeler uit een van hun cellen, en, heel vaag, nauwelijks herkenbaar, een gehangene - vermoedelijk Ulrike Meinhoff, die ruim een jaar eerder al dood in haar cel in dezelfde gevangenis werd aangetroffen.

Holocaust

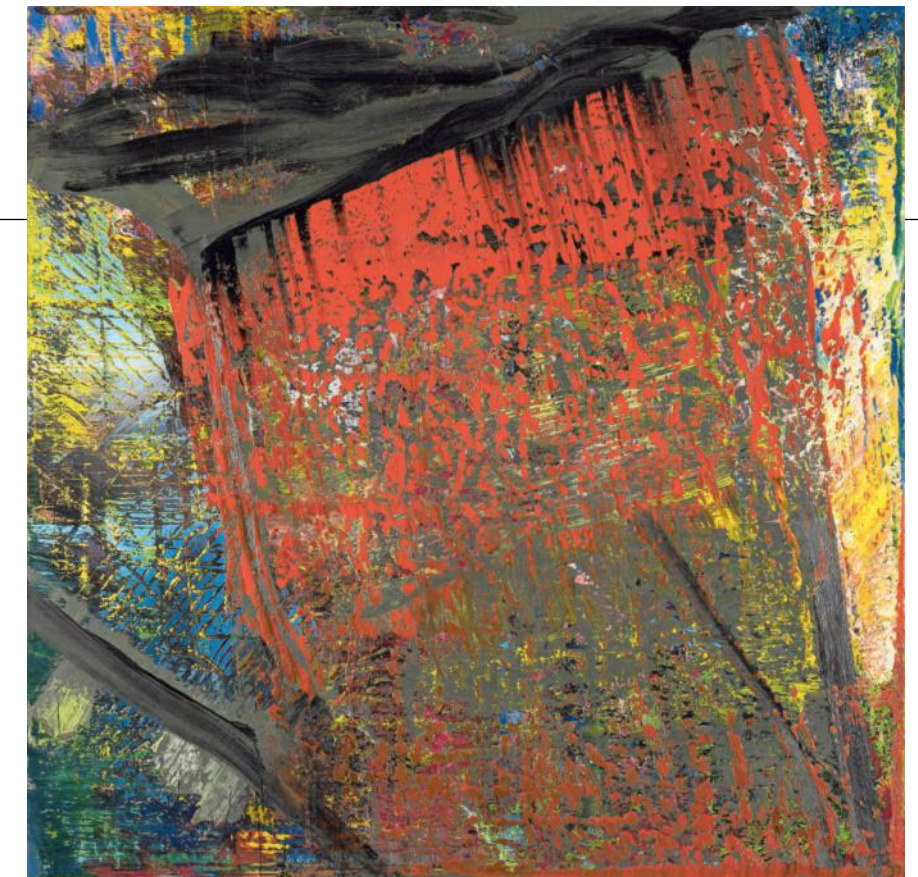
Uiteindelijk leidt dit alles tot *Birkenau* (2014), de allereerste keer dat Richter zich, op zijn 82ste aan de Holocaust waagt. Vier grote, bijna-abstracte doeken zijn het, geschilderd in indringend grijs en groen en rood en een spatje geel. Ze zijn gebaseerd op vier foto's die leden van een Sonderkommando stiekem maakten in concentratiekamp Auschwitz-Birkenau - onder andere een foto van het verbranden van Joodse lichamen in het bos, en een van naakte vrouwen, op weg naar de gaskamer. De foto's zelf zijn nauwelijks

herkenbaar: je weet dat ze er zijn, maar Richter heeft ze grotendeels verborgen onder een grauw, intens en vooral: ge-laagd verpakt. Belangrijk is daarbij ook nog de enorme spiegel die in dezelfde zaal recht tegenover de doeken hangt en waarin je als toeschouwer jezelf ziet - de vier doeken, het kamp, de Holocaust, de geschiedenis, ze kijken collectief mee over je schouders.

In deze serie, enkele van Richters laatste schilderijen, komt heel veel bij elkaar - het scharnierpunt van de wip. Want juist door dit werk krijgt, in retrospectief, ook zijn abstracte, modernistische werk een andere lading. Richter maakte een

groot deel van zijn carrière, naast zijn fotowerken, abstracte doeken. Vanaf het midden van de jaren tachtig ontwikkelt hij zelfs een heel eigen techniek waarbij hij de verf eerst op doek aanbrengt, om die vervolgens met een wissel-achtige plank uit te smeren. Aanvankelijk ligt er vaak een figuratief beeld aan die doeken ten grondslag (zoals ook in de *Birkenau*-serie) maar hoe ouder Richter wordt, hoe vaker hij dat figuratieve fundament loslaat en alleen nog maar lagen maakt, wonderlijk verleidelijke stapelingen van verf met een ongekende, soms bijna Rot-ho-achtige diepte - kleuren als aardlagen.

Doordat ze zo verleidelijk zijn, worden de abstracte doeken vaak gezien als Richters *cash cows*, maar op deze tentoonstelling beseft je dat ze hun kracht mede ontleenen aan het feit dat ze perfect voortvloeien uit wat altijd de kern van Richters oeuvre is geweest: het stapelen, het confronteren, het laten botsen van verschillende momenten in de tijd. Als toeschouwer weet je bij Richter nooit zeker wat er onder het oppervlak zit, hoe de lagen op elkaar inwerken. Maar wat je wel weet: dat ook de onzichtbare lagen een onmiskenbare invloed hebben op de lagen die je wel zien - op het heden, het hier, het nu. En dat is voor eeuwig.

Gerhard Richter,
Gudrun, 1987.

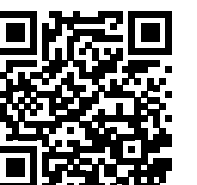
HET VEILINGHUIS VOOR NEDERLANDSE KUNST IN DUITSLAND

OUDE MEESTERS EN DE 19DE EEUW
Veilingen in Keulen op 22 nov. en 4 dec.

Ludolf Backhuysen the Elder, Abraham van Beyerens, Jan Theunis. Blanckerhoff
Josef van Bredael, Govaert Flinck, Frans Francken the Younger, Abraham Govaerts
Gerret Willemsz. Heda, Theodor van Loon, Frans Snyders, David Teniers the Younger

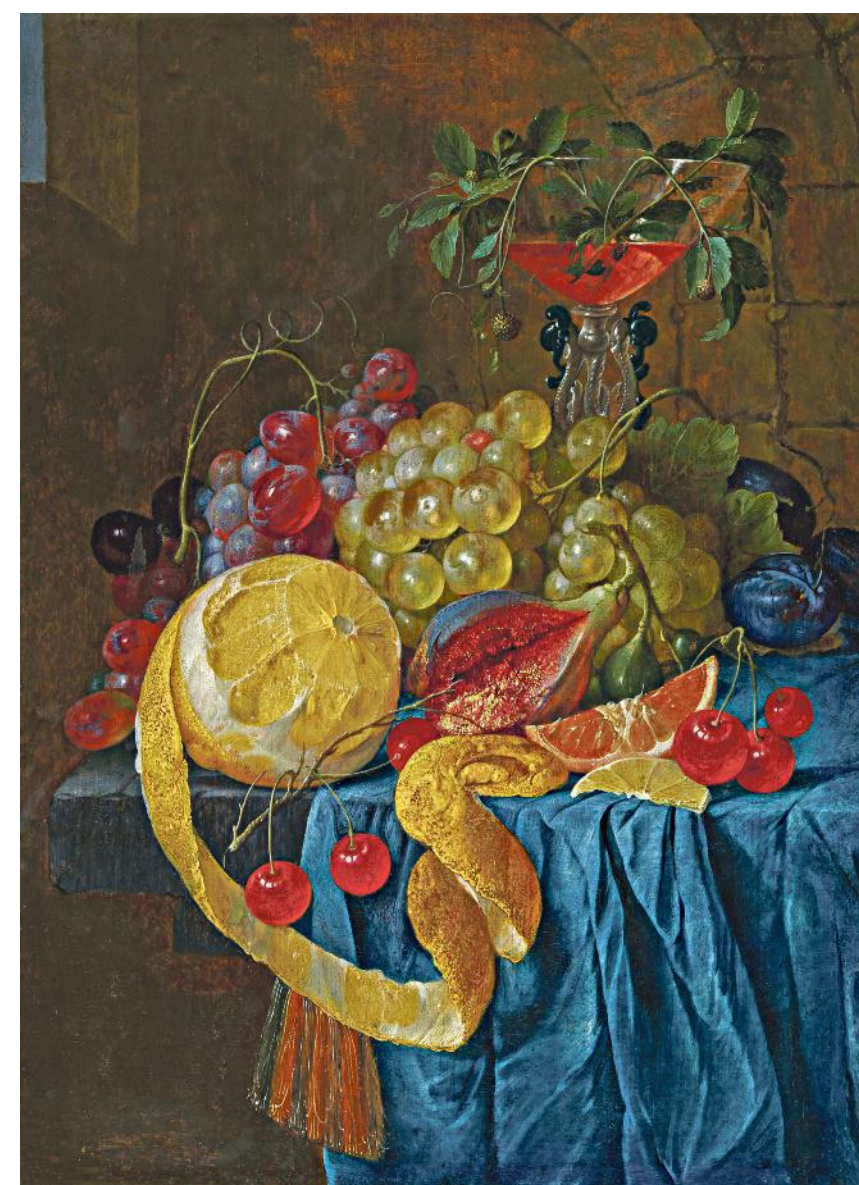
Inclusief een geïmporteerde Duitse collectie Nederlandse tekeningen van oude meesters met werken van:
Jan van Goyen, Jan van Huysum, Isaac de Moucheron, Adriaen van Ostade
Esaïas van de Velde, Simon de Vlieger, Anthonie Waterloo, Jacob de Wit

Tentoonstelling 15-21 nov. en 28 nov-2 dec.
Keulen, Neumarkt 3 T +49-221-92 57 29 93
altekunst@lempertz.com

LEMPERTZ

1845

CORNELIS DE HEEM Stilleven met fruit. Olieverf op paneel. 33,3 x 25,1 cm
Jubileumveiling op 4 dec. in Keulen. Schatting: € 200.000-250.000

INTERVIEW **KATE VOET** EN **VICTOR MAES** FILMMAKERS

‘We willen het taboe rond dementie doorbreken’

In de VR-film ‘A Long Goodbye’ van Kate Voet en Victor Maes kruij je in het hoofd en de handen van een pianist met Alzheimer. De film-in-de-bril is te ervaren tijdens IDFA’s DocLab.

Door **Dana Linssen**

| MUZIEK | THEATER | KLEINKUNST | CABARET | BALLET | OPERA | DANS |

PODIUMKUNSTEN

phil. Haarlem

wo 12 nov	Mozart: Requiem Nederlands Kamerorkest & Cappella Amsterdam
zo 16 nov	Amsterdam Sinfonietta & Nai Barghouti
do 20 nov	Holland Baroque & Ensemble Constantinople
za 7 dec	Nederlands Blazers Ensemble Black Harmony en Denise Jannah

philhaarlem.nl

Het is altijd weer een magisch moment als je een VR-bril opzet en moet ontdekken in welke wereld je bent, en welke regels daar gelden. Ben ik een toeschouwer of kan ik met de wereld interacteren? Die handen, die met *hand-tracking* zijn afgesteld, zijn die van mij? Die trouwring, is dat mijn ring? Ik kan hem aanraken, maar voelen mijn fysieke handen wel de virtuele ring die mijn ogen zien? In wiens hoofd en handen ben ik terechtgekomen?

Die ervaring, vertellen de Vlaamse filmmakers Kate Voet en Victor Maes op een herfstige namiddag in cultuurstad De Warande in Turnhout, was precies de reden om hun nieuwste film *A Long Goodbye* in virtual reality te maken. Hij werd deze zomer op het filmfestival van Venetië bekroond met de ‘Achievement Prize’ en is volgende week te zien tijdens IDFA’s DocLab.

In *A Long Goodbye* volgen we in aquarelanimaties de 72-jarige pianist Ida en haar echtgenoot Daniel. Ida verliest langzaam haar geheugen en haar handen spelen niet meer de noten die ze wil. Daniel heeft van alles gedaan om haar herinneringen te activeren. Het huis volgehangen met post-its, spraakberichten ingesproken op een oude bandrecorder. Het mooie van de VR-ervaring is dat je nooit helemaal zeker weet of je Ida of Daniel bent, en of wat je meemaakt echt of een herinnering is. Hun stemmen zijn dichtbij, maar misschien zijn het ook slechts echo’s uit het verleden. Het is een afscheid en een ontmoeting tegelijk. Zoals de laatste liefde altijd weer de eerste wordt. Voor de Nederlandstalige versie werkten ze samen met acteurs Marlies Heuer en Derek de Lint die ook in hun omgeving zelf met dementie te maken hebben gehad.

Door naar een wegwapperende vlinder te kijken (een mooie metafoor voor de vluchtigheid en fragiliteit van het geheugen) transporteert de film je van de ene scène naar de andere. Langzaam drijft alles weg, tot je aan het einde reddeloos rondloopt op een stukje keukenvloer in een oceaan van vergetelheid. De vleugel, de ijskast, de comfortabele groene fauteuil drijven als vreemde ijschotsen om je heen. Daartussen zwemt groot als een walvis Freddie de goudvis. Heb je hem te veel eten gegeven?

Grootvader

Het verhaal is losjes gebaseerd op de grootvader van Victor Maes: „Mijn moeder mantelzorgde en ik ging tijdens mijn middelbare schooltijd elke middag bij hem op bezoek. Zo zag ik hoe hij door het verlies van zijn geheugen langzaam transformeerde. Daardoor veranderden zijn communicatie en de band met zijn naasten. Ik was al eens begonnen daarover een scenario over te schrijven.”

Het tweetal maakte al eerder films over de thema’s die nu in *A Long Goodbye* ook weer spelen: geheugen, relaties, eenzaamheid. Met Voet als regisseur en Maes als director of photography maakten ze onder meer de kortfilms *Les homards immortels* (2018) en *The Tears of Things* (2021). Maar toen kwam er tijdens de pandemie een *open call* van het Vlaamse filmfonds voor een zogeheten innovatielab, waarin regisseurs werden uitnodigd een werk voor een andere audiovisuele kunstvorm te ontwikkelen. En toen vielen alle puzzelstukjes in elkaar.

Voet: „Het eerste wat je denkt als je een VR-bril opzet is ‘wie ben ik, waar ben ik’, en dat zijn vragen die iemand met Alzheimer zich doorlopend stelt. Dus medium en inhoud vallen samen. Dat is ook

Still uit **A Long Goodbye**.

Victor Maes (l) en **Kate Voet**, de makers van ‘A Long Goodbye’. FOTO AURELIEN GOUBAU

Still uit **A Long Goodbye**.

de reden waarom zoveel van de beste VR-films gaan over waarneming, bewustzijn en herinnering. Via VR konden we dichterbij de beleving van iemand met dementie komen dan met klassieke cinema.”

In hun werk zijn sociaal-maatschappelijke thema’s altijd belangrijk, vervolgt ze, en in dit geval helemaal: „Dementie is een verborgen issue. Dat taboe hebben we willen doorbreken. Mensen zijn meer dan hun aandoeningen. Je bent in eerste instantie een mens met een rijk verhaal, dat beklemtoonde iedereen die wij spraken.” Daar meer over vertellen dient een maatschappelijk belang: „Een op de vijf mensen krijgt met een of andere vorm van dementie te maken, waarvan Alzheimer de meest voorkomende is. In België woont bovendien 70 procent van hen nog thuis.”

Hoewel de stijl van de film door z’n geanimeerde waterverfschetsen fluïde en vergankelijk is en ruimte geeft voor licht magisch-realistische en vervreemdende ervaringen, deed het tweetal veel research om zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid te blijven. Ze spraken met experts en ervaringsdeskundigen. Voet: „De mensen die ons het meest hebben geïnspireerd waren degenen die beklemtoonden dat ook mensen met dementie nog steeds een rijke binnenwereld hebben. We hebben de aandoening niet willen romantiseren, want er zijn ook veel mensen die woede en wanhoop ervaren. En die ontredde zit ook in de film. Maar we hebben wel de nadruk willen leggen op wat voortleeft, al is het in een andere vorm. Dat je nog steeds muziek kunt beleven, ook al laat het spiergeheugen van je handen het afweten.”

Piano

Als kijker kun je dat ook zelf ervaren: de pianotoetsen spelen verder, ook als je virtuele vingers te stram zijn om de tonen van componist Joep Beving te volgen. Soms zijn het aanzetten tot melodieën die je in je hoofd afmaakt, en ook een illustratie van hoe geheugen werkt.

Dat de piano zo’n belangrijke rol in de film kreeg, kwam omdat Voet tijdens een busreis naar Parijs in gesprek raakte met de chauffeur die naast zijn werk onderweg elk vrij moment speelde in een pianobar. „We wilden een complex en genuanceerd vrouwelijk hoofdpersonage creëren met een grote passie, en dat werd de muziek. Ook omdat ze zo een eigen leven kon krijgen, en niet zoals de meeste vrouwen van haar generatie automatisch een zorgende rol had.”

Het uitgangspunt doet een beetje denken aan het Gouden Palm- en Oscarwinnende drama *Amour* (2012) van Michael Haneke. Die film hebben ze „oolt wel gezien”, maar blijkt geen directe inspiratie. „Die kwam echt uit de gesprekken met de experts en ervaringsdeskundigen”, aldus Maes. „Zij hielpen ons met een belangrijke puzzel. Als scenarist wil je namelijk soms informatie in de mond van je personages leggen om het verhaal verder te helpen, maar bij Alzheimer vergt dat een zelf-

bewustzijn dat niet meer realistisch is.”

Een VR-film die ze wel inspireerde was *Notes on Blindness* (2016), gebaseerd op de dagboeken van de Australische theoloog John Hull die, toen zijn gezichtsvermogen begon af te nemen, zijn ervaringen op tape documenteerde. Ook wat betreft *worldbuilding* doen de beide VR-ervaringen aan elkaar denken, door alleen maar fragmenten te laten zien van de afbrokkelende 360-graden wereld om je heen en soms alleen maar iets te laten horen. De aquarellen kozen ze om „de diffusie van de verf die in het nat vervloekt, ook als herinneringen”. Voet: „Dingen moesten tevoorschijn komen en verdwijnen. Geen fotoreferenties, maar een breekbare wereld die meer ruimte overlaat voor de verbeelding van de toeschouwer.”

Confabulatie

Dat laatste was ook belangrijk omdat ze ontdekten dat mensen met dementie en andere geheugenstoornissen – „en wij allemaal!” – gaten in hun geheugen opvullen met andere herinneringen. Dat proces van *confabulatie* maakten ze zichtbaar doordat objecten soms in een andere context opduiken. Stond de visserkom nu op de kast, of op de vleugel? Maes: „We hebben ook verwachtingspatronen doorbroken. Uit de research bleek dat mensen met dementie moeite hebben om verschillende deuren van elkaar te onderscheiden. Er is geen verschil meer tussen de deur van de slaapkamer of van de ijskast. Dus zo kan die opeens zowel een kabinet als een venster op de wereld zijn geworden.”

Bij wijze van *easter egg* willen ze nog wel verklappen dat *A Long Goodbye* ook een geheugenpaleis is voor hun eigen herinneringen. Zo zijn de bewegende foto’s op de muren afkomstig uit hun eigen familiearchief. Voet: „VR is zo intiem, dan ontkom je zowel als maker als toeschouwer niet aan je eigen herinneringen. Meer dan film is het een empathiemachine. Zo veel mensen vertellen ons na afloop dat ze nu eindelijk een glimpje hebben gekregen in het hoofd van een familielid of dierbare. Ze komen vaak echt huilend uit de bril. Als ik dat nu vertel krijg ik ook weer tranen in mijn ogen.”

A Long Goodbye, te zien op het IDFA in De Brakke Grond, Amsterdam, 14-22 november.

”
Kijkers komen vaak echt huilend uit de bril

Kate Voet filmmaker

Ik geef aan jong talent

Voor Arine zorg ik dat muziek blijft klinken

het
cultuurfonds

“Haar naam verbinden aan muziek. Dat geeft betekenis voor mij, onze kinderen en hopelijk generaties musici.”

ARIE WESTERLAKEN

Het is een doordeweekse avond in Muziekgebouw aan 't IJ. Terwijl de jonge musici van jongNBE hun plaatsen innemen, kijkt Arie Westerlaken meer dan anderen uit naar wat komt. Voor hem is het meer dan een muzikale avond: het is een moment van herinnering. Ter ere van zijn overleden echtgenote Arine stelde hij een halfjaar na haar overlijden het Arine Westerlaken-Schokking Fonds in: een CultuurFonds op Naam dat jonge musici ondersteunt.

Het fonds richt zich op jonge talenten in de klassieke muziek, onder meer conservatoriumstudenten die deelnemen aan het leertraject van het Nederlands Blazers Ensemble. Daar leren ze niet alleen repertoire en samenspel, maar ook hoe muziek een verhaal kan vertellen en publiek kan raken.

Voor Westerlaken was de eerste kennismaking met jongNBE een openbaring. "De energie spatte ervan af. Ze speelden met zoveel plezier dat je er vanzelf vrolijk van werd. Door Arine heb ik klassieke muziek leren kennen. We gingen vaak naar concerten en organiseerden huisconcerten. Dat liet me zien hoe kwetsbaar een muzikantenbestaan kan zijn. Muziek is prachtig, maar financieel onzeker. Dan maakt een duwtje in de rug het verschil."

Volgens Brandt Attema, artistiek leider van jongNBE, is die steun cruciaal. "Niet iedereen kiest later voor een vast orkest. Sommigen zoeken avontuur en ondernemerschap. Dankzij fondsen op naam krijgen studenten ruimte om die weg te verkennen. Soms is het letterlijk het verschil tussen wel of niet doorgaan."

“Als je bijdraagt aan cultuur, ga je op een andere manier luisteren en kijken. Ik kan niets beters doen dan de naam van mijn vrouw laten voortleven in dit fonds. Het betekent veel voor me”, aldus Arie Westerlaken.

“Als je bijdraagt aan cultuur, ga je op een andere manier luisteren en kijken.”

Het Cultuurfonds investeert jaarlijks 50 miljoen euro in cultuur en natuur. In meer dan 4.000 projecten en personen, door heel Nederland, in het Caribisch deel van het Koninkrijk en in Suriname. Een belangrijk deel van die steun komt uit de ruim 500 fondsen op naam waarmee particulieren, bij leven en/of in hun nalatenschap, gericht kunnen bijdragen aan cultuur die hen raakt.

Meer weten over de mogelijkheden van een eigen CultuurFonds op Naam? Vraag de brochure aan. Ga naar www.cultuurfonds.nl/opnaam of scan de QR-code.

het
cultuurfonds

INTERVIEW **SARAH JANNEH** ACTRICE
Actrice Sarah Janneh maakte de muziektheatervoorstelling ‘Brabo Leone’, over haar Brabantse moeder en haar gestorven vader uit Sierra Leone, met wie ze een moeilijke relatie had. „De voorstelling leerde me dieper in gesprek te gaan met mijn familie.”
Door **Maimoena Hulshof** Foto **Sake Elzinga**

Sarah Jannehs wortels in Brabant en Sierra Leone: ‘Ik ben niet of-of, maar en-en’

Vier jaar geleden zat ik nog potdicht. Ik was hard en cynisch en ik liet niks dichtbij komen. Door in therapie te gaan en een reis naar Sierra Leone te maken heb ik mijn verdriet, de pijn en alle trauma aangekeken. Dat heeft ervoor gezorgd dat ik nu met zachtere ogen naar mezelf en het verhaal van mijn vader kijk.”

De première van *Brabo Leone* nadert. Bij De Machinefabriek in Groningen, haar thuisbasis als vast ensemblelid van theatergezelschap NITE, bereidt actrice Sarah Janneh (31) zich voor op haar eerste solo-voorstelling. Vanaf 8 november deelt Janneh met het publiek waar ze de afgelopen twee jaar intensief aan werkte: een muziektheatervoorstelling over haar levensreis, haar biculturele achtergrond en de ingewikkelde band met haar vader, die vier jaar geleden overleed. Op het podium vertelt ze haar verhaal aan de hand van liedjes met haar band en een mix van humoristische, emotionele en indringende monologen.

Sarah Janneh groeide op in het Brabantse Oisterwijk bij haar moeder. Haar vader, die vlak voor de burgeroorlog in Sierra Leone naar Nederland vluchtte „was er eigenlijk nooit”, vertelt ze twee weken voor de première in Groningen. Haar ouders ontmoetten elkaar op het asielzoekerscentrum in Oisterwijk, waar haar vader verbleef en haar moeder als vrijwilliger werkte. Hij had een moeilijke tijd in Nederland, hij ervaaarde veel discriminatie. Gepaard aan zijn oorlogstrauma bouwden de psychische klachten zich op en belandde hij in psychoses.

Jarenlang had Janneh geen contact met haar vader, tot ze hem aan zijn ziektebed bezocht, vlak voordat hij terugkeerde naar Sierra Leone om daar te overlijden. Bij het afscheid zong ze een liedje van Bob Marley voor hem, zijn grote idool. „Muziek verbond ons. Mijn vader kende de muziek van Bob Marley van A tot Z. Als ik Bob Marley hoor, denk ik aan mijn vader.”

Na haar opleidingen aan het Conservatorium Tilburg en de Amsterdamse Tooneelschool en Kleinkunstacademie speelde Janneh uiteenlopende rollen op toneel en op televisie, onder meer voor *Het Klokhuis*, *Tropenjaren*, *Anne+* en *Soof3*. Voor haar rol in *Fiddler on the Roof* werd ze genomineerd voor een Dutch Musical Award. Met haar zangtalent daarbovenop riep *de Volkskrant* haar uit tot een van de acteer talenten van 2025.

Toen Janneh in 2023 als eerste afviel bij *Wie is de Mol?*, dat zich dat jaar afspeelde in Zuid-Afrika, begon haar avontuur „pas echt”. „Ik was nog nooit op het Afrikaanse continent geweest. Ik werd omringd door veel meer zwarte mensen dan witte mensen en voor het eerst was ik niet in de minderheid: *crazy*.”

Tijdens de drie weken in het afvallershotel trok ze vaak de stad in en bezocht ze muzikale plekken. In een pianobar zong ze het jazz- en operanummer *Summertime* uit *Porgy & Bess*. „Dit klinkt super ritueel, maar alles viel toen op zijn plek. Ik voelde me verbonden met mijn vader, ik was in Afrika en ik zong weer, iets wat ik lang had weggeduwd. Terug in Nederland zei ik tegen mijn baas [Guy Weizman, artistiek leider van NITE]: ik moet nu gaan zingen, mijn eigen muziek maken en dichter bij mijn vader en mezelf komen. Hij vond het goed en zo ontstond het idee voor de voorstelling.”

Je bent afgelopen zomer ook voor het eerst naar Sierra Leone geweest.
„Ik kan natuurlijk geen voorstelling maken die *Brabo Leone* heet en nog nooit in Sierra Leone zijn geweest. Het idee ontstond al snel dat de voorstelling over mijn biculturaliteit moest gaan. Als mensen mij zien, zullen ze niet denken: oh, die komt uit Oisterwijk. Ik ben te zwart bij de witte mensen en te wit bij de zwarte mensen. Ik wilde op zoek naar een thuis. Voorheen zocht ik vaak een thuis door vluchtig aan iets vast te houden: mannen, veel drinken, drugs. Ook wilde ik een reden hebben om het graf van mijn vader in Sierra Leone te bezoeken, dat

Sarah Janneh speelt de solovoorstelling ‘Brabo Leone’.

werd deze voorstelling en mijn productie team ging mee.”

Toen je aankwam in Sierra Leone wachtte je een enorm ontvangst van familie en dorpsbewoners. Wat deed dat met je?
„Ik vroeg een dag voordat we naar het dorp gingen aan mijn oom of mijn vader nog iets over mij had gezegd op zijn ziektebed. Hij zei van niet, waardoor ik me enorm afgewezen voelde en veranderde in een opstandige puber. Ik huilde op mijn hotelkamer en smeekte mijn moeder, die gewoon in Nederland zat, om mij op te halen. Dat kon natuurlijk niet, dus stapte ik de dag erna in de auto naar het

dorp. Ik was kwaad en ik had geen zin meer. Maar toen we de hoek om reden zag ik allemaal banniers en T-shirts met mijn gezicht en ‘welcome home’ erop. Honderden dorpsbewoners schreeuwden me welkom en er kwam opeens een bak liefde op me af. Ik voelde me gezien, ze verwelkomden me alsof ik al die tijd al daar hoorde te zijn, terwijl we elkaar nog nooit hadden gezien.”

Wat gebeurde er daarna?
„Bij het huis waar mijn vader zijn laatste dagen had doorgebracht kwamen kinderen voor mij optreden. Ze zongen en er werd de hele dag muziek gemaakt. Mijn

De thema’s zijn universeel en persoonlijk tegelijk: rouw, liefde, gemis

tantes hadden drie dagen in de keuken gestaan, er was heel veel eten. Er kwam een imam, mijn vader was moslim, om een ritueel uit te voeren zodat ik naar het graf mocht. We gingen ernaartoe en toen stond ik daar opeens.”

Hoe was dat?
„Vier jaar lang was zijn graf voor mij een foto op Whatsapp. Ik moest heel hard huilen. Het was een mooi graf. Ik vroeg of ik even alleen kon zijn. Toen mijn team en oom weg waren, wist ik eigenlijk ook niet wat ik moest doen, dus toen ben ik maar gaan praten. Dan komt het moment dat je weer afscheid moet nemen van het graf. Ik dacht: wanneer kom ik hier weer terug? Hoe wordt het dan, zo’n groots welkom is natuurlijk maar voor één keer. Ik vond het ingewikkeld om weg te gaan, het voelde hetzelfde als toen ik afscheid van hem moest nemen in Nederland.”

Wist jouw familie in Sierra Leone van de lastige band tussen jou en je vader?
„Mijn vader had zware psychische klachten, maar mijn familie in Sierra Leone zei alleen dat hij af en toe in de war was. Ik wil het beeld dat zij van hem hebben niet veranderen, ik wilde daar met respect zijn. Mijn oom zei bij het graf wel dat het veel moed en kracht vergde van mij om daar te staan. Dat voelde alsof hij het wel snapte. Ik zag mijn vader met nieuwe, zachtere ogen door hun liefde voor hem. Hij was geen slechte man, ik haatte hem ook niet, we hadden gewoon een moeilijke band. Er zijn dagen dat ik terugval. Liefde, mannen, ik vind het maar ingewikkeld en ik vertrouw eigenlijk niemand. Het cynische en harde kan snel terugkomen, maar dat wordt ook steeds minder en zachter. Dus ja, het was het reisje wel, hoor.”

Wat heeft de reis gebracht voor ‘Brabo Leone’?
„De show is compleet omdat ik in Sierra Leone ben geweest. Ik ben het verhaal helemaal aangegaan en daar ben ik trots op. Het heeft me geleerd hoe erg je in evenwicht moet of kan zijn als je verschillende afkomsten hebt. En die muziek daar, dat is niet normaal! Ik heb daar de helft van de liedjes uit mijn voorstelling gemaakt. Ik had alle muzikanten van daar het liefst willen meenemen.”

Ben je ook anders naar Brabant gaan kijken door jouw reis en de voorstelling?
„In Brabant praten we niet zo makkelijk, het is gewoon wat het is. De voorstelling heeft me geleerd dieper in gesprek te gaan met mijn moeder en familie. Mijn moeder is een rode draad door mijn verhaal. Het was ook zwaar voor haar, ze had een kleintje om voor te zorgen terwijl mijn vader er niet was: of hij zat in een psychose, of hij was stoned. Mijn moeder

is en was er altijd. Tijdens het maakproces voelde ik dat ik haar een beetje voor lief neem. Het is vanzelfsprekend voor mij dat ze er is. Ik was meer bezig met medelijden voor mijn vader dan voor mijn moeder. Zij verdient alle credits voor haar onvoorwaardelijke liefde. Ik wil veel meer waardering voor haar uitspreken, ook met deze voorstelling.”

Hoe heeft zij het maakproces van ‘Brabo Leone’ ervaren?
„Ze is nooit in Sierra Leone geweest en in de show vertel ik ook een deel van haar verhaal. Over hoe ze mijn vader heeft ontmoet, over hoe ik ben opgevoed. Dat gaat natuurlijk ook raar voor haar zijn, ik vertel het verhaal dat zij zo lang heeft weggestopt. Andersom is het voor haar interessant om een kijkje in mijn hoofd te krijgen. Na het lezen van mijn interview met *de Volkskrant* zei ze: ik heb nooit geweten dat je het allemaal zo hebt beleefd. Daar hebben wij het nooit zo diep over, dat ligt niet alleen aan haar, maar ook aan mij.”

Je speelde de eerste liedjes van je voorstelling op theaterfestival Oerol.
„Dat was heel spannend. Ik was bang dat het te persoonlijk zou zijn en dat mensen zouden denken: wat moet ik hiermee? Maar de thema’s zijn universeel en persoonlijk tegelijk: rouw, liefde, gemis, het resonanceert bij anderen. Iedereen haalt eruit wat voor diegene belangrijk is.”

Geldt dat ook voor de voorstelling?
„Ik hoop dat we samen over shitzooi kunnen praten, dat mensen zien dat iedereen maar wat doet. Tijdens de reis sprak ik een jongen en ik vertelde hem dat ik me vaak verloren voel. Hij zei: ‘je denkt dat je de enige bent, maar iedereen voelt zich verloren.’ Ik hoop dat de voorstelling laat zien dat niemand het leven heeft uitgevonden of uitgespeeld. We lopen allemaal met ons eigen rugzakje. Als we dat delen met elkaar, iets wat ik nu ook heb geleerd, dan voel je dat iedereen dat heeft.”

Op welke manier deel jij dat van jou?
„Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik moet kiezen: ben ik zwart? Ben ik wit? Ben ik zangeres? Of ben ik actrice? Ik heb geen zin meer om te kiezen. Ik wil alles zijn en omarmen dat het allemaal in me zit. Ik ben gewoon Brabo Leone. Ik ben niet het één of het ander, niet of-of, maar en-en.”

Brabo Leone, 8 november première in Theater De Machinefabriek in Groningen. Daarna tournee t/m juni 2026. Info: nite.nl.

nrc art

OPEN HUIS
mobach keramiek

vrij 7 nov. 10.00-17.00 uur*
zat 8 nov. 10.00-17.00 uur*
*demonstraties pottenbakkerij

‘Schatten in het bos’
B y The Wunderkammer
expositie in de toonzaal

Mobach Keramiek Museum
Overzichtstentoonstelling

Kanaalweg 24 (zuid.deel)
Utrecht 030-2880290
www.mobach-keramiek.nl

FROM 8 NOVEMBER TILL 1 MARCH

MUSEUM COBRA

Ontdek de mooiste cadeaus

&KLEVERING
Kandelaar
per stuk

Adviesprijs
45,00
39,95

Kerstboomkaars
set van 12 stuks

Adviesprijs
30,-

Kunstkerstboom
met verlichting

Adviesprijs
vanaf
199,-

- › Niet van echt te onderscheiden, zonder naalduitval
- › Gaat jarenlang mee, onderhoudsvrij én stijlvol
- › Verkrijgbaar in de hoogtes 185 en 215 cm

Led kaarsenset
7-delig

Adviesprijs
29,95

Kunstboom
met verlichting

Adviesprijs
79,-

&KLEVERING
Waxinelicht-
houders
set van 2 stuks

Adviesprijs
37,45
29,45

AMNESTY INTERNATIONAL
Kerstkaarten
set van 32 stuks

Adviesprijs
30,00
25,-

BLOOMING GOOD
Luxe kunst-
kerstkrans

Adviesprijs
59,00
49,-

Bekijk de gehele kerstselectie online > nrcwebwinkel.nl/kerst

CULTUURDAGBOEK BOUDEWIJN JANSEN

DINSDAG 28 OKTOBER
Aspirant-Nederlanders

B-Ha-sh-Shaw bW... De hele nacht blijven de fascinerende klanken van de Arabische taal uit het lied 'Al-boust' door mijn hoofd malen. Keer op keer hoor ik de uit Damascus uitgeweken Karam Abdulrahman voorzingen. Mijn Toonkunstkoor Amsterdam ging ervoor gisteravond, dat moet gezegd. Vervolgens zong men Karam ook nog na met bijbehorende kwarttonen. Zal dit mijn 22-jarige strijd om het koor rein te laten intonen in één klap de das om doen? Nou ja, voor het goede doel dan maar: we geven een concert samen met Syrische musici op de MS Galaxy, de boot van het COA (Centraal Orgaan opvang asielzoekers). Gaan de aspirant-Nederlanders ons verstaan? Hopelijk ontstaat er echte verbinding.

Nu op weg naar De Nationale Opera voor een onderdompeling in het Russisch. We zijn bezig aan Tsjaikovski's minder bekende *De maagd van Orléans*, over Jeanne d'Arc. Veel Russischtalige zangers zijn naar Amsterdam gekomen, ook uit onder andere Oekraïne en Moldavië. Ach Rusland, wat heb je toch een rijke cultuur en taal.

Sinds gisteren hebben we de repetitiestudio ingewisseld voor het hoofdtonel. Het reusachtige decor blijkt gelukkig akoestisch prima. Hier zullen straks circa negentig koorzangers, tien solisten en tien acteurs floreren, aangevuurd door tachtig orkestleden in de bak en tien musici op toneel. Daarnaast op, achter en onder het toneel talloze hulpkrachten.

Maar voordat dit allemaal naadloos samenwerkt moet er nog heel wat worden gezweet, gewanhoopt en... genoten.

WOENSDAG 29 OKTOBER
Verrassingen

Dirigent Valentin Uryupin werkt hard, maar kan niet overal zijn. Er is een extra luisterend oor nodig en iemand die in alle muzikale voor- en tegenspoed raad weet. Dat zijn mijn taken. Maar zelfs na meer dan dertig jaar opera's maken zijn er voor mij als dirigent-repetitor steeds weer verrassingen.

Het is altijd anders dan je verwacht en het samenwerken met verschillende musici en artistieke teams blijft zeer uitdagend. Steeds zijn er prestatiedruk en zorgen: de sopraan is ziek (extra repetitie met invaller vanavond), het decor valt akoestisch tegen, de dirigent neemt te trage tempi (nog een keer uitleggen dat in de moordscene de vaart belangrijker is dan het detail), het koor raakt steeds achterop (omdat men dood neergevallen de dirigent niet meer kan zien). Maar er is geen excuus: het moet top zijn.

Vandaag is van stress geen sprake. Valentin is met junior-assistent Kyungmin Park naar de orkestr repetities in de NedPhO-koepel. Ik dirigeer de repetities met solisten en piano waarin de regie centraal staat. Regisseur Dmitri Tsjerniakov gaat psychologisch de diepte in. Ik probeer steeds simultaan de muziek gede-

tailleerd te blijven verzorgen, zodat er een symbiose tussen muziek en regie kan ontstaan. Het is genieten als het lukt.

Die Tsjaikovski! Een meester in melancholie en dramatiek, maar het tweekoppige monster van sentimenttaliteit en bombast moet vakkundig bestreden worden. „Het blijft altijd elegant!”, hamert mijn Russisch-Nederlandse collega Irina Sisoyeva erin.

Met weemoed en dankbaarheid denk ik terug aan de samenwerking in meerdere Tsjaikovski-opera's met de grote dirigent Mariss Jansons. Ver na middernacht puzzelden we nog op verbeteringen.

Woensdagavond: repetitie met

mijn Studentenchoor Amsterdam. De concerten zijn nabij. Snappen de nieuwe leden wel dat de lat hoog ligt, zijn de routiniers niet ingekakt? Ik spring als een jonge haan voor ze op en neer om de spirit erin te jagen. Als dat lukt is de leercurve vrijwel verticaal. Maar tegen negen uur zijn ze onrustig: de exitpolls! En tjá... jammer dat zovelen in ons land kiezen voor korte termijn welvaart, en de toekomst van jongeren op het spel zetten.

Maar dan is er weer het wonder van de muziek: „Komm Trost der Welt” zingen we, Hugo Wolfs *Resignation*. Er prikken tranen ergens. Niks laten merken, hoed je voor sentimentaliteit!

„Er moet nog heel wat worden gezweet, gewanhoopt en... genoten.”

Boudewijn Jansen repeteert met zangeres Veronika Akhmetchina. FOTO'S SIMON LENSSENS

‘Ik spring als een jonge haan voor ze heen en weer’

Boudewijn Jansen is dirigent-repetitor bij De Nationale Opera. Daar werkt hij nu aan Tsjaikovski's 'De maagd van Orléans'. Daarnaast is hij ook nog dirigent van twee gevorderde Amsterdamse amateurkoren.

Wat dat inhoudt, vertelt hij in zijn Cultuurdagboek.

DONDERDAG 30 OKTOBER
Lesgeven

Vanmiddag weer op het operatoneel, nu ook met koor. „We komen te veel achter je slag” roepen ze al voor ik iets zeg. We kennen elkaar. Ik geef commentaar bij soundchecks: „Fluïst iets meer in de coulissen, orgel klinkt naar plastic, kunnen de engelen onwerelds klinken, alsjeblijft?”

Tussendoor een leuke coaching met sopraan Veronika Akhmetchina. Lesgeven is belangrijk voor me geworden. Ik heb verleden maand zeer genoten van de masterclass op het Haagse Koninklijk Conservatorium.

Doorgeven wordt belangrijker. 's Avonds moet de kunst zich even zelf redden: dochter Suze haalt haar biologie-bul. Tijd voor verhalen over stamcellen, wormen en het studentenleven. Zei ik al dat ze geweldig is?

VRIJDAG 31 OKTOBER
Leed

Weer vroeg op pad voor toneel repetities. Gelukkig kan ik vaak carpoolen met mijn vrouw Marlies. Het is ons enige bijpraatmoment in deze dagen. Terwijl ik pieker over een nootje hier of daar, strijdt zij onvermoeibaar voor kinderen in het nauw in de jeugdgz. Wat een leed soms al zo vroeg in het leven, hoe moet dat verder? Soms moet het hart echt even gelucht. Waar is die file als je hem nodig hebt?

Maar al snel vinden we raakvlakken. Muziek kan soms ook helend zijn. En Jeanne d'Arc in onze opera is een beschuldig jong mens met een godsdienstfanaat als vader. Ze hoort zingende stemmen in haar hoofd. De opera toont ons haar leven, wij antwoorden met ons leven. Onze eigen emoties maken een duet van Jeannes weemoedige aria.

ZATERDAG 1 NOVEMBER
Podcast

Eerste repetitie met orkest in de bak, zonder acteren nu nog. Zelfs als men niet over het toneel heen rollebolt is het een complexe opgave. Maar het gaat goed, na afloop heb ik maar zes kantjes aan notities voor de dirigent. Deel 16: maat 143 hoorns te luid, maat 151 triolen in violen onhoorbaar, maat 160 te snel voor koor, maat 163 tenor te laag.

Daarna een interview met Olga Kruisbrink voor de nieuwste podcast van Toonkunstkoor Amsterdam. Welk koor zingt niet alleen Fauré, Pärt, Fairuz, Tippett en gregoriaans, maar maakt ook verdiepende podcasts en geeft actuele thema's een plaats op het podium? Trots.

ZONDAG 2 NOVEMBER
Kindergewemel

Rustdag. Dat wil zeggen, zoveel vrolijk (klein)kindergewemel dat ik stiekem denk: wat is nu eigenlijk mijn rustdag?

MAANDAG 3 NOVEMBER
Spandoek

Vandaag is de pianogenerale: een repetitie met alle kleding, decors, kopschmink, regie, maar met piano in plaats van orkest. Grote bedrijvigheid, voor velen een werkdag van vijftien uur. De spanning is fiks aan het oplopen, vooral voor de vierde akte met zijn complexe toneelleffecten.

Overleefd. Moe maar tevreden op weg naar mijn agrarische dorp krijg ik een idee voor een spandoek waarvan iedereen zal schrikken: 'No musicians, no music!'

MARLEY SPOON NRC Kerstbox

- › Keuze uit een vegetarisch, vis- of vleesmenu
- › Verse ingrediënten bij je thuis bezorgd
- › Geniet van een uitgebreid viergangenmenu tijdens de kerst

Adviesprijs
28,17
per persoon
o.b.v. 6 personen

Per 2 personen: **89,-**
Per 4 personen: **129,-**
Per 6 personen: **169,-**

NRC Webwinkel en Marley Spoon hebben voor de derde keer een speciale NRC Kerstbox samengesteld, gevuld met luxe ingrediënten en feestelijke recepten waar jij een heerlijke maaltijd mee kan koken. Dankzij de levering van ingrediënten aan huis kan iedereen een stressvrije en bijzondere maaltijd op tafel zetten. Het 4-gangenmenu met uitgebreide

en eenvoudige recepten en instructies maakt het makkelijk om te plannen, en met de tips van de chefs ben je in goede handen. Geen eindeloze boodschappenlijsten en last-minute-inkopen meer. Alle ingrediënten worden aan huis geleverd. Maak de feestelijke avond makkelijker zodat je nog meer kan genieten van het samenzijn met vrienden en familie!

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/kerstbox

BEELDTAAL

Wie nadenkt over zijn sok, denkt na over zichzelf

SOKKENSTRIJD In deze rubriek kijken we naar opvallende beelden in de hedendaagse cultuur, en wat ze te zeggen hebben. Deze week: waarom is er op sociale media een 'sock war' tussen Gen Z en millennials ontbrand?

Door **Esther Elligens**

Roze sokken bij de Paris Fashion week 2025. FOTO CHRISTIAN VIERIG/GETTY IMAGES

Vrouw bij haar toilet, omstreeks 1780. Schilder Niklas Lafrensen

Camila Cisneros in **'sheer' sokken** tijdens de Paris Fashion Week 2025. FOTO GETTY

Sokken mogen gezien worden. Als je de huidige mode moet geloven in ieder geval. Halverwege het scheenbeen of tot aan de knie, van kant, metallic of *shiny sheer*. Of van wol, maar dan wel in een pump. Of witte sport-sokken in een loafer. Op de Paris Fashion Week, waar de collecties voor 2026 werden getoond, waren sokken overall. En zelfs de Victoria's Secret Angels droegen tijdens de show vorige maand met trots hoge sokken onder hun lingerie.

Soktrends luisteren nauw. Ze kunnen ontzettend degelijk zijn of juist ontzettend sexy. Ze kunnen je outfit maken of juist breken. En zelfs verklappen bij welke generatie je hoort. Op sociale media is er sinds vorig jaar een *sock war* gaande tussen Gen Z en millennials, waarbij Gen Z in het kamp van de hoge, zichtbare sokken zit, en millennials in het kamp van de lage enkelsokken of onzichtbare sokken. Op TikTok worden millennials hiervoor in miljoenen posts belachelijk gemaakt en millennial-actrice Jennifer Lawrence werd zelfs nieuws toen ze met enkelsokken de deur uitging.

Sokken zijn blijkbaar belangrijk. Maar waarom? Waarom hechten we zoveel waarde aan dat kleine, ogenschijnlijke saai lapje stof?

Preuts en sexy

De sok is een manier geworden om kleur te bekennen, in zekere zin zelfs om identiteit uit te dragen. Door de eeuwen heen groeide de sok als expressiemiddel, maar de geschiedenis van de sok, afgeleid van het Latijnse *socco* - lage schoen - begint gewoon als een lap dierenhaar of wol om de voeten te beschermen. Niks meer, niks minder. Pas in de middeleeuwen, met de komst van zijde en verfijnde breitechnieken, kreeg de kous status. Aan het hof van Elizabeth I kon je als man en vrouw niet zonder geborduurde, gekleurde zijden exemplaren gezien worden.

Die exclusiviteit verdween in de 18de eeuw met de breimachine en goedkopere stoffen als katoen. De sok werd weer dagelijks gebruiksgoed voor iedereen. Maar juist dat noodzakelijke karakter maakte het ook weer een middel om je te onderscheiden. Want wie besteedt er nu aandacht aan iets zo praktisch als een sok? Alleen wie daar veel tijd, geld en smaak voor had.

De sok was dus zowel exclusief als praktisch. Maar ook preuts én sexy. In de 19de-eeuwse victoriaanse tijd droegen vrouwen lange jurken, hoge halzen en onderrokken. Wie zich een weg wist te banen door onderrok na onderrok kwam uit bij de kous, het laatste obstakel tussen het naakte lijf en de blik van de buitenwereld. Bedoeld om het lichaam te bedekken, maar tegelijkertijd al een glimp daarvan weggevend. De kous onder een rok werd het top-punt van erotiek. Ze accentueerden het been letterlijk en figuurlijk. Omdat ze iets moesten verbergen, lieten ze des te meer zien.

Witte sokken

Deze dubbelzinnigheid kenmerkt de sok nog steeds. Bijna iedereen draagt sokken, maar tegelijk is het een kledingstuk van uitersten - afhankelijk van de bedoeling waarmee het gedragen wordt. Witte sokken kunnen zowel het summum van netheid zijn onder schooluniformen maar tegelijkertijd, of juist daardoor, een lustobject. De Japanse fotograaf Sly Moikawa legde dit karakter van de witte sok vast in de serie White Socks (2023). „Witte sokken zijn zo simpel en tegelijkertijd zo transformerend. Ze zitten vol symboliek, en zijn voor iedereen”, zei ze in magazine Dazed.

De sok zegt veel met weinig. En juist daarom kon hij vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw steeds meer uitgroeien tot een veilige manier om te experimenteren met identiteit. In de jaren zestig kreeg de sok vrij spel dankzij de minirok en werden kleuren en patronen steeds opvallender. In de jaren tachtig gold: hoe meer sok, hoe beter - meerdere

Modellen van de **Victoria's Secret Fashion Show 2025**. FOTO SLAVEN VLASIC/GETTY IMAGES

paren over elkaar in pasteltinten, of juist dikke sportsokken met grafische prints passend bij de new wave. En in de jaren negentig in Japan gingen meisjes losse sokken dragen onder hun uniform, als een vorm van rebellie tegen de strikte kledingvoorschriften op school. De loose sock trend werd geboren.

De sok als zelfexpressie voor iedereen werd zo gaandeweg een feit. Inmiddels is er de man in pak die met zijn gekleurde sok het signaal afgeeft dat hij naast netjes ook lekker excentriek kan zijn. Of de enigszins saai veertigplusser die met avocado's op zijn sokken hoopt te laten zien dat er met hem heus ook wat te lachen valt.

Show of no-show

De sok bevindt zich letterlijk en figuurlijk op het randje en leent zich daarom zo goed voor expressie. Tussen been en voet, tussen huid en wereld, tussen bedekken of accentueren, tussen wat privé is en wat je blootlegt. Door een sok te kiezen, kan je tonen waar je staat, of waar je tussenin beweegt. Wie nadenkt over zijn sok, denkt na over zichzelf.

De sokkenstrijd tussen millennials en Gen Z gaat dan ook niet alleen over mode, maar ook over identiteit. De enkelsok en de 'no-show' sok zijn millennial sweethearts. Ze leiden niet af van de outfit, zijn praktisch en veelzijdig en passen daarom goed bij een generatie die houdt van minimalisme en functionaliteit en opgroeide in een tijd van clean silhouetten en sportieve looks. Voor millennials is het niet de sok die moet verbergen, maar die verborgen moet worden. Gen Z daarentegen wordt vaak omschreven als een generatie die zichzelf graag laat zien. En dus ook haar sokken. Hoog opgetrokken over een legging, in een pump, of zelfs in slippers of sandalen. Deze generatie speelt met *fashion faux pas* en met alles wat een sok is en kan zijn.

En er staat alweer een nieuwe sokkentrend voor de deur. Schoenovertrekken als sok die verdacht veel weghebben van enkelsokken, gezien bij de 2026-collectie van Versace. „Enkelsokken en 'no-show' sokken zijn al lang door het Gen Z-consortium tot 'niet cool' verklaard. Maar Vitale [ontwerper van Versace] zou iedereen wel eens kunnen dwingen om dat te heroverwegen”, schrijft modejournalist Laia Garcia-Furtado in Vogue. We gaan het zien (of niet).

Ik weet eigenlijk niet eens meer hoe lang ik al bij het Residentie Orkest kom. Lang, in ieder geval”, peinst dirigent Jun Märkl (66) op Prinsjesdag in de dirigentenkamer van de Haagse concertzaal Amare. Sinds 2011, meldt de website van het orkest, waarvan sinds 2021 als vaste gastdirigent. Dat betekent dat Märkl de ups en downs van de afgelopen jaren van dichtbij meemaakte: hoe het orkest in 2013 na bezuinigingen moest inkrimpen en weer opkrabbelde, de tijdelijke verhuizing van de oude Anton Philipszaal naar het Zuiderstrandtheater in Scheveningen, de intrek in de nieuwe thuisbasis Amare in 2021. Nu is Märkl er voor minimaal vier seizoenen chefdirigent, als opvolger van Anja Bihlmaier. Er is net gerepeteerd; ’s avonds zal hij het jaarlijkse Prinsjesdagconcert leiden. Terwijl de Glazen Koets door de Haagse straten rolt, blikt hij met kalme stem en opvallend weloverwogen zinnen terug en vooruit.

Märkl: zoon van een Duitse concertmeester en een Japanse concertpianiste, studeerde piano en viool en had in zijn conservatoriumtijd dik tien jaar een bijzondere bijbaan als ambulancebroeder. Specialist van Duitse muziek (van Mozart tot Schönberg) en de Franse (Romantiek en impressionisme), een bak ervaring als operadirigent in onder andere Wenen, München en Berlijn. Ook Märkl: vogelaar, opgeleid tot natuurparkopzichter in Zuid-Afrika, wildkampeerder, spreekt zes talen (en is bezig aan de zevende, Mandarijn: „Ongelooflijk moeilijk”). Behalve een dirigeerstokje gaat er meest-

INTERVIEW **JUN MÄRKL** CHEF-DIRIGENT

‘Het ervaren van de ruige natuur is goed voor mijn ego’

De Japans-Duitse dirigent Jun Märkl (66) is vanaf dit seizoen de nieuwe chef van het Haagse Residentie Orkest. „Er is absoluut geen arrogantie, niemand ziet zichzelf als ster.”

Door **Loni Verweij** Foto **Andreas Terlaak**

al ook een verrekijker mee in de koffer. „Ik wil graag nog eens een week naar Texel. Daar deed ik als jongen mijn eerste ornithologische excursie: op de dijken liggen en vogels zoeken. Je hebt daar zó veel watervogels.”

Eens in de zoveel jaar gaat Märkl twee maanden op pad met zijn door hem zelfgebouwde off-road camper, de Expedition Mobile, die vandaag in de buurt geparkeerd staat. „Ik ben ermee naar Alaska geweest en naar de Kalahari-woestijn. Maar nu, met dit orkest en de andere twee, weet ik niet wanneer ik weer tijd heb.” Voorlopig pendelt hij met de camper tussen zijn woonplaats München en Den Haag voor de acht à tien weken dat hij er per cultureel seizoen dirigeert. Als hij tijd heeft trekt hij per camper door Nederland, op zoek naar mooie natuur en musea. „Pas vorige week ontdekte ik het Kröller-Müller Museum. Wat een schitterende Van Gogh-tentoonstelling hebben ze daar.”

U komt al jaren in Den Haag. Hoeervaart u het Residentie Orkest?

„Het is een heel vriendelijk, flexibel en open-minded orkest. Bij sommige orkesten doe je een suggestie en dan zegt men: ‘Nee, we hebben het altijd zo en zo gedaan en dat is de juiste manier.’ Hier zijn de musici bereid dingen te proberen. Dan kunnen we samen horen of iets wel of niet werkt. Als ik denk dat we iets vaak opnieuw moeten doen, is dat geen probleem, ze worden niet ongeduldig. Er is absoluut geen arrogantie, niemand ziet zichzelf als ster. Dat

vind ik een goede menselijke en artistieke kwaliteit.”

Er is een generatiewisseling van orkestleden gaande. Hoe beleeft een orkest zoiets?

„Daar zitten twee kanten aan. Als veel mensen rond dezelfde tijd het orkest verlaten en vervangen worden door de volgende generatie, krijg je nieuwe energie in het orkest. Dat is goed. Aan de andere kant kan gemakkelijk het gedeelde gevoel voor traditie verloren gaan. Zo’n traditie, de manier van spelen, wordt door de jaren heen stap voor stap opgebouwd. De orkestleden weten: bij deze componist spelen we zo, dit is onze stijl. Met elke nieuwe musicus die het orkest komt versterken, verandert er iets. We moeten er voor zorgen dat het verandert in een richting die het team ten goede komt.”

Hoe begeleidt u dat proces?

„Een groot deel kunnen de musici zelf. Dat kan ook, tegenwoordig zijn orkestmusici veel beter opgeleid en deskundiger dan vroeger. Orkestleden kunnen actief jonge musici vertellen hoe ze dingen kunnen doen om zo hun kennis over te dragen aan de volgende generatie. Soms weten jonge musici niet waar ze thuis moeten beginnen met oefenen als ze een symfonie voor zich hebben. Dan kan een ervarener orkestlid aangeven: ‘Kijk, dit zijn de belangrijke punten, begin daar’. Of bij een heel lang stuk, bijvoorbeeld een Mahler-symfonie: hoe overleef je dat? Hoe do-seer je je energieniveau om eendoreen te komen? En ook gewoon praktisch: ‘Dit is een handige vingerzetting.’

„Van mijn kant gaat het meer om het algemene overzicht en instrumentensecties helpen om nog beter samen te spelen. Omdat ik niet speel, maar alleen naar ze luister, kan ik veel beter horen wie er te veel opvalt, of een kleur te fel is, en wat de balans zou moeten zijn. En het is mijn taak om de nieuwe generatie vertrouwd te maken met de speeltraditie. Omdat ik zoveel reis, maak ik bij de verschillende orkesten allerlei speeltradities, kwaliteitsniveaus, en manieren hoe je dingen muzikaal kunt aanpakken mee. Die indrukken kan ik allemaal verwerken in hoe ik met zo’n veranderend orkest werk.”

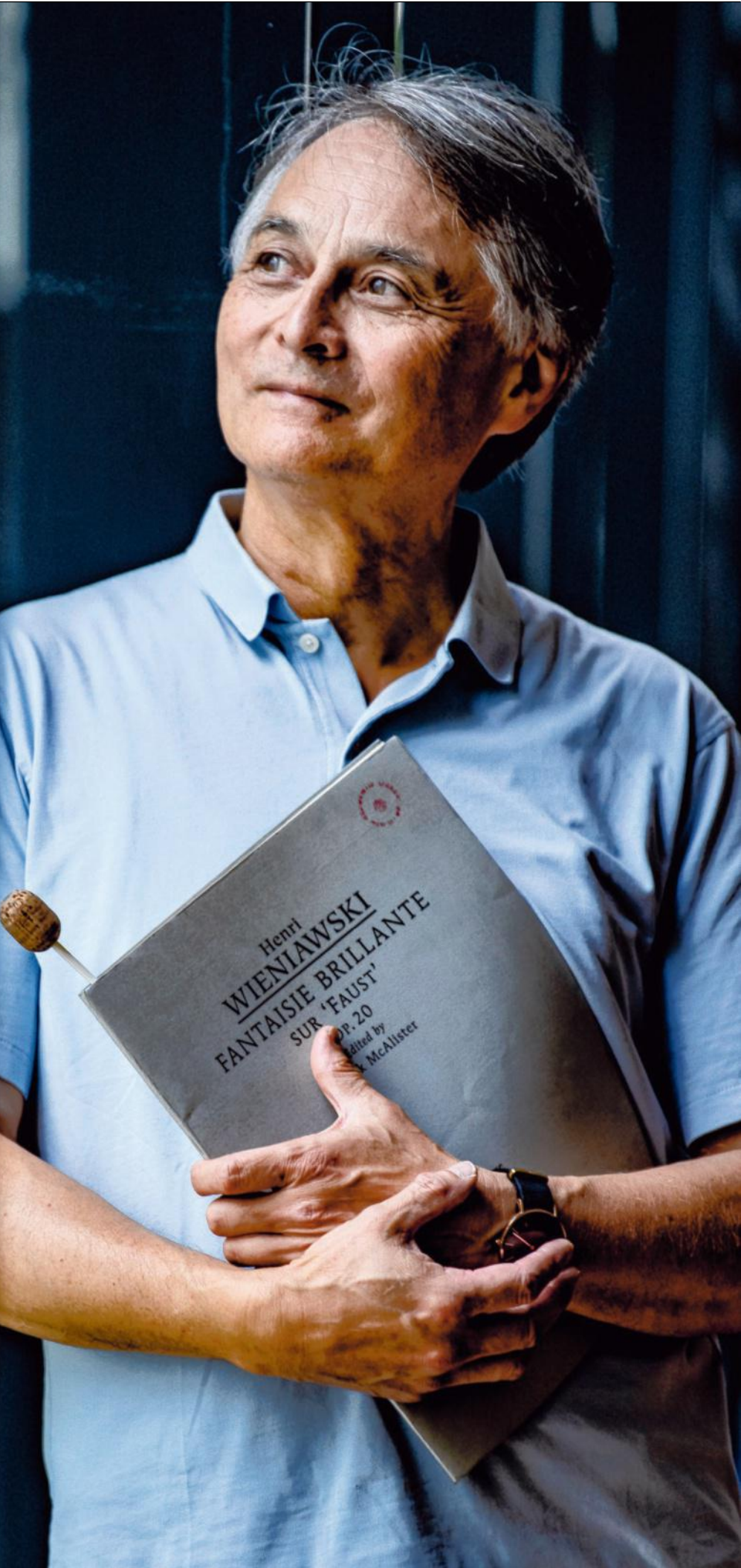
U dirigeert veel historisch repertoire. Hoe zou u uw band met hedendaags repertoire omschrijven?

„Ik ben geen specialist in hedendaagse muziek, maar ik werk er regelmatig mee. Ik hou enorm van wat ze in Den Haag doen met de *One Minute Symphony* [waarbij een compositiestudent één minuut symfonische muziek componeert]. Je kunt er de nieuwe generatie componisten mee adresseren. Een jonge componist heeft nog niet de ervaring en de techniek om een orkestwerk van tien minuten te componeren, laat staan een symfonie. Zo’n project is dan waardevol: ze krijgen begeleiding, uitvoering, promotie en feedback. Ze kunnen groeien. Voor de musici is het ook goed, omdat ze op de hoogte blijven van nieuwe ideeën en zich soms snel daaraan moeten aanpassen, zelfs als ze denken: ‘Wat is dat nou voor iets gek’s’. En voor het publiek is zo’n *One Minute Symphony* een laagdrempelige manier om nieuwsgierigheid te creëren naar nieuwe geluiden. Als je het niet leuk vindt, is die minuut zo weer voorbij. Ik vind het zo’n geweldig concept dat ik het ook in Taiwan heb geïntroduceerd. Nu werken we aan een uitwisseling van stukken.”

Tijdens uw muziekstudie heeft u gewerkt als ambulancebroeder. Vond u het moeilijk om te kiezen tussen de medische wereld en de muziek?

„In zekere zin. Ik heb veel artsen in de familie. Mijn ouders, zelf professionele musici, wisten hoe moeilijk het is om beroepsmusicus te zijn. Dus die zeiden: ‘Kies een serieus beroep’. Ik ben blij dat ik in de medische zorg heb gewerkt. Je kunt een leven redden. Als je twaalf uur per dag piano studeert, wat is dan het resultaat? Misschien word je beter, maar uiteindelijk doet het er niet echt toe.”

„Bij een medisch beroep ben je bezig met iets

Jun Märkl: „Met elke nieuwe musicus die het orkest komt versterken, verandert er iets.”

dat niet in orde is, je repareert iets. Bij muziek creëer je een positieve en soms langdurige ervaring, die mensen kan helpen om moeilijke situaties in het leven het hoofd te bieden. Dat is positief. Uiteindelijk had ik het gevoel dat ik op die manier meer kon bijdragen.”

U bent graag in de ruige natuur. Wat brengt u dat?

„Het biedt een prettig tegenwicht aan het artistieke leven dat ik leid. Ik heb lang in de opera-

wereld gewerkt; daar zijn de ego’s groot. En als musicus denk je vaak na over één maat, of zelfs één noot. Om een goed musicus te zijn, moet je wel zo’n nerd zijn. Maar als je een stapje terug doet, is het eigenlijk ridicul. Als je de natuur in gaat, waar geen mensen zijn, merk je hoe onbelangrijk mensen zijn - behalve dan wanneer ze de natuur vernietigen. Je ziet hoe de natuur functioneert, zichzelf vernieuwt en blijft bestaan, allemaal zonder mensen. Dat ervaren is goed voor mijn ego. Ik word beschei-

den en zie: ‘Oké, je bent hier niemand.’ Mijn werk is altijd in het centrum van de stad: daar is het symfonieorkest, daar vindt de cultuur plaats, daar focus ik me op die ene noot. En aan de andere kant ben ik in de natuur, waar ik het tegenovergestelde vind. Het helpt me om in evenwicht te blijven.”

Het Residentie Orkest o.l.v. Jun Märkl speelt 7/11 en 9/11 werken van Elgar, Debussy en Ravel in Amare, Den Haag. Info: residentieorkest.nl

Nalaten aan cultuur.

Uw nalatenschap betekent veel voor de volgende generaties.

In het museum vond ik het Supercool!

Allemaal Dingen die ik nog nooit Zag zoals een schilderij Met allemaal kleuren.

Bart 9 jaar

Meer weten?
Scan de QR-code

Renate Dorrestein in 1995. FOTO ANP / C. BARTON VAN FLYMEN

Dwars door het literaire glazen plafond

BIOGRAFIE In *Altijd te paard* geeft biografe Iris Pronk een helder, veelomvattend beeld van wie Renate Dorrestein was en waar ze voor stond, als romanschrijver, maar vooral ook als opiniërend columnist.

Door **Judith Eiselin**

‘H andgeknoopte baar-moeders, gebreide kutten en gemakrameede maandverbanden”: daar moest Renate Dorrestein (1954-2018) niets van hebben. In *Altijd te paard* geeft biografe en *Trouw*-redacteur Iris Pronk een helder, veelomvattend beeld van wie Dorrestein was en waar ze voor stond, als romanschrijver, maar vooral ook als opiniërend columnist. Strijdbaar feministe was ze zeker, maar ook een onafhankelijk denker. Het „verplichte zusterschap” waar een deel van de vrouwenbeweging voor stond, beviel haar niet. Vrouwen waren voor haar niet per se betere mensen dan mannen. Solidariteit was mooi en voor gelijke kansen sprong ze vurig op de bres, maar collectivisme kon te ver gaan. In haar *Opzij*-column uit maart 1983 verwoordde ze dat zo: „[I]eder warhoofdij vlugschrift vol spel-fouten [...] moet doorgaan voor grensverleggende literatuur, iedere fout gemixte grammofoonplaat vol onverstaanbare onzin moet ons Beethoven terzijde doen schuiven, iedere Bewust Ongelukkige vrouw moet omhelsd worden als een kostbaar specimen van onze soort.” Het is heel boeiend te lezen over de tijd dat zulke opvattingen opgang deden. Pronk geeft een prachtig tijdsbeeld door Dorresteins wedervaren nauwgezet te volgen. In het kloek*e Altijd te paard* volgt ze haar leven grondig, zowel chronologisch als thematisch.

Doorzetter

Wat een doorzetter, die Dorrestein. Wie wil die kan, leerde ze als kind al van de nonnen op school; „Te paard en vooruit ermeel!” luidde later haar lijfspreuk. Direct na haar eindexamen ging ze uit huis, waarna ze zich bekwaamde in het vak als

leerling-journalist bij uitgerekend het mannenbolwerk *Panorama*. Het lef dat haar hele leven kenmerkte had ze al: ze solliciteerde bijvoorbeeld als prostituee en maakte daar dan een stuk over. In 1973 kreeg ze een vast contract, al had hoofd-redacteur Gerard Vermeulen nog wel een vraagje: „Maar meisje, hoe moet het dan met de maandsonde?”

Als journalist rees sindsdien Dorresteins ster, maar met de manuscripten voor romans die ze daarnaast schreef schoot het aanvankelijk niet op. Meermalen werden haar verhalen door uitgevers afgewezen. Maar sinds ze in 1983 dan eindelijk debuteerde met de roman *Buitenstaanders* verscheen er haast elk jaar een boek van haar. Ze was een van de weinige Nederlandse schrijvers die van de pen konden leven.

In het voorwoord kenschetst Pronk Dorresteins romans als „boosaardige, feministische sprookjes, met klassiek gothische elementen als vampiers en kerkhoven, waarin de personages allerlei vreselijks overkomt”. Opsluiting, mishandeling, verkrachting en moord met hier en daar een spook: veel critici zagen er weinig in, ze vonden de verhalen dikwijls te vet dan wel te licht. Dorrestein haatte hen erom. Pronk noemt al haar vijfendertig titels en stipt ook telkens de ontvangst aan, maar duidt niet echt Dorresteins plek in de Nederlandse literatuur. Ze noemt wel een aantal buitenlandse auteurs die van invloed zijn geweest op Dorrestein, zoals Kurt Vonnegut, Fay Weldon, J.D. Salinger en Helen Fielding. De indruk groeit dat Pronk Dorrestein vooral een ‘effectief’ auteur vond, een eenling, een vakvrouw. Op de stijl van de romans en op of Dorrestein navolging kreeg, gaat ze nauwelijks in.

Wel wordt duidelijk dat Dorrestein al schrijvend vooral bezig was met wat de

lezer wenste. Ze wist heel goed hoe ze een verhaal boeiend hield, door steeds vragen op te werpen en de antwoorden uit te stellen. Ze had veel trouwe fans, onder wie Kristel Peters, een docente Nederlands die haar vlak voor haar aangezegde dood (aan slokdarmkanker) een brief schreef over hoe belangrijk en baanbrekend haar werk was en eregast was op de laatste boekpresentatie. Dorrestein, vertelde ze aan Pronk, had „het glazen plafond van de literatuur” doorbroken, laten zien dat vrouwen „hoofdpersonages kunnen zijn, daders, dat ze slim en actief zijn, ideeën hebben. Een groot verschil met het werk van Harry Mulisch.” Of Pronk dat onderschrijft wordt niet helemaal duidelijk, maar ze toont wel hoezeer Dorrestein in sommige opzichten haar tijd vooruit was, bijvoorbeeld in haar smaak voor vertalingen en in haar afkeer van het dedain voor zowel vrouwelijke lezers als vrouwelijke hoofdpersonen - dat speelt nu nog.

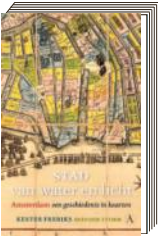
Labele moeder

Over de bron van de gruwel in haar romans bleef Dorrestein zelf vaag. Er zou niets autobiografisch zijn aan de doodgezinnen die ze schiep, haar verhalen kwamen „uit de kosmos” tot haar. Braaf, burgerlijk en rooms was het bij haar thuis als kind. Maar uit *Altijd te paard* blijkt dat het gezin waar ze zelf in opgroeide uiterst onveilig was. Ze had een labele moeder, waardoor zij en de andere twee dochters zich onveilig voelden (de zoon was de oogappel), bovendien was haar vader vaak afwezig en een alcoholist. Als kind wilde Dorrestein nog liever de hele zomervakantie opgesloten op de school-wc zitten dan naar huis te gaan. Zo bezien is het niet vreemd dat het gezin in haar werk steevast een „concentratiekamp achter de voordeur” is - zelf moest ze er

niet aan denken ooit samen te wonen en kinderen te krijgen. Getrouwde vrouwen vergeleek ze meermalen met „moffenhoeren”. Bruiloften, zelfs die van haar beste vriendin, meed ze - al trouwde ze op het eind van haar leven alsnog.

Ook van andere vaste thema’s in haar romans, zoals schuld en schaamte, maakt Pronk duidelijk hoe ze voortvloeiën uit, of op zijn minst sterk samenhangen met haar eigen geschiedenis, met name uit de verwarde gevoelens rondom de zelfmoord van haar begaafde jongere zus. Ook nadat Dorrestein daar een autobiografisch boek aan wijdde (*Het perpetuum mobile van de liefde*, 1988), doolde haar zus nog lang als „een boosaardige muze” door haar werk. Onderbelicht blijft Dorresteins geloof. Caroline van Tuyl, die jarenlang haar beste vriendin en redacteur was, noemt haar „heel spiritueel”, „erg gelovig” en „erg katholiek”. Als een andere hartsvriendin jong sterft schrijft Pronk „voor het eerst wankelde Renates geloof in God”. Maar van dat innige geloof krijg je in *Altijd te paard* nauwelijks een beeld.

Hoe persoonlijke ervaring doorklinkt in haar fictie blijkt, schrijft Pronk, uit de romans die Dorrestein schreef nadat ze lang ziek was geweest. Het vermoeidheidssyndroom ME, waar ze vanaf 1991 ruim tien jaar aan leed, maakte van haar een empathischer schrijver, met meer compassie voor en nuance in haar personages. In haar Boekenweekgeschenk *Want dit is mijn lichaam* uit 1997 hekelde ze het maakbaarheidsgeloof. De personages denken zichzelf te kunnen vormen, „de boel in de knuisten te houden”, maar nee: aan verval, ziekte, noodlot ontkomt niemand. Daartegen vechten heeft geen zin. Het is een opmerkelijke ontwikkeling voor iemand die van jongsaf aan geloofde dat knokken voor wat je wilt het devies was.

Kester Freriks en Reinder Storm: Stad van water en licht. Amsterdam een geschiedenis in kaarten. Athenaeum-Polak & Van Genep, 295 blz. € 29,99

●●●●○

Amsterdam gevangen in kaarten

GESCHIEDENIS Met *Stad van water en licht* vertellen Kester Freriks en Reinder Storm het verhaal van Amsterdam aan de hand van kaarten. Het resultaat is een boek dat de liefde voor deze stad moeiteloos weet over te brengen.

Door **Jos Palm**

Het is een ervaring die menigeen uit de provincie die de stap naar Amsterdam waagde, moet herkennen. Je bent ineens verdwaald en kunt nergens die verdomde binnenstad vinden waarnaar je op weg meende te zijn. Het overkwam Kester Freriks als kersverse stelling. En het overkwam mij als jonge geschiedenisstudent, wanhopig op zoek naar de zeventiende-eeuwse grachten en herenhuizen, door Huizinga beschreven als het achtste wereldwonder, dat je absoluut gezien moest hebben. Ik vond ze met behulp van een gepensioneerd Amsterdamse buurman, die mij prattend over zijn stad, naar de zogenoemde Gouden Bocht wandelde, het rijkste deel van de grachtengordel. Kester Freriks oplossing waren stadsplattegronden, waarvoor hij - vermoed ik - toen al een meer dan gewone stelling moest hebben ontwikkeld.

En nu is er dan zijn boek *Stad van water en licht* met het verhaal van Amsterdam aan de hand van kaarten (gemaakt met kaartenkenner Reinder Storm). Het is het boek van een liefhebber met licht maniakale trekjes die zijn liefde moeiteloos overbrengt op de lezer. Of Freriks nou het Plan Zuid (Berlages socialiserende stadsuitbreiding) beschrijft of het laatmiddeleeuwse ‘vigileren’, het uit het raam hangen van dames van lichte zeden in de Dolle Begijnesteeg; telkens weer wordt Amsterdam spannender en betoverender. Zelfs over zijn nachtelijke autotocht op de ringweg weet hij een zodanige waas van avonturisme en romantiek te leggen dat je je op de saai rondweg in een film vol geheimzinnig licht van Steven Spielberg kunt wanen. Bovendien doet de auteur nog iets om ons voor de stad te winnen; hij geeft tips. Amsterdam is op z’n mooist als je omhoog kijkt, schrijft hij, waarbij hij wijlselijk aanraadt dat niet op de fiets, maar vanuit de tram te doen.

‘Alsof de stad zweeft’

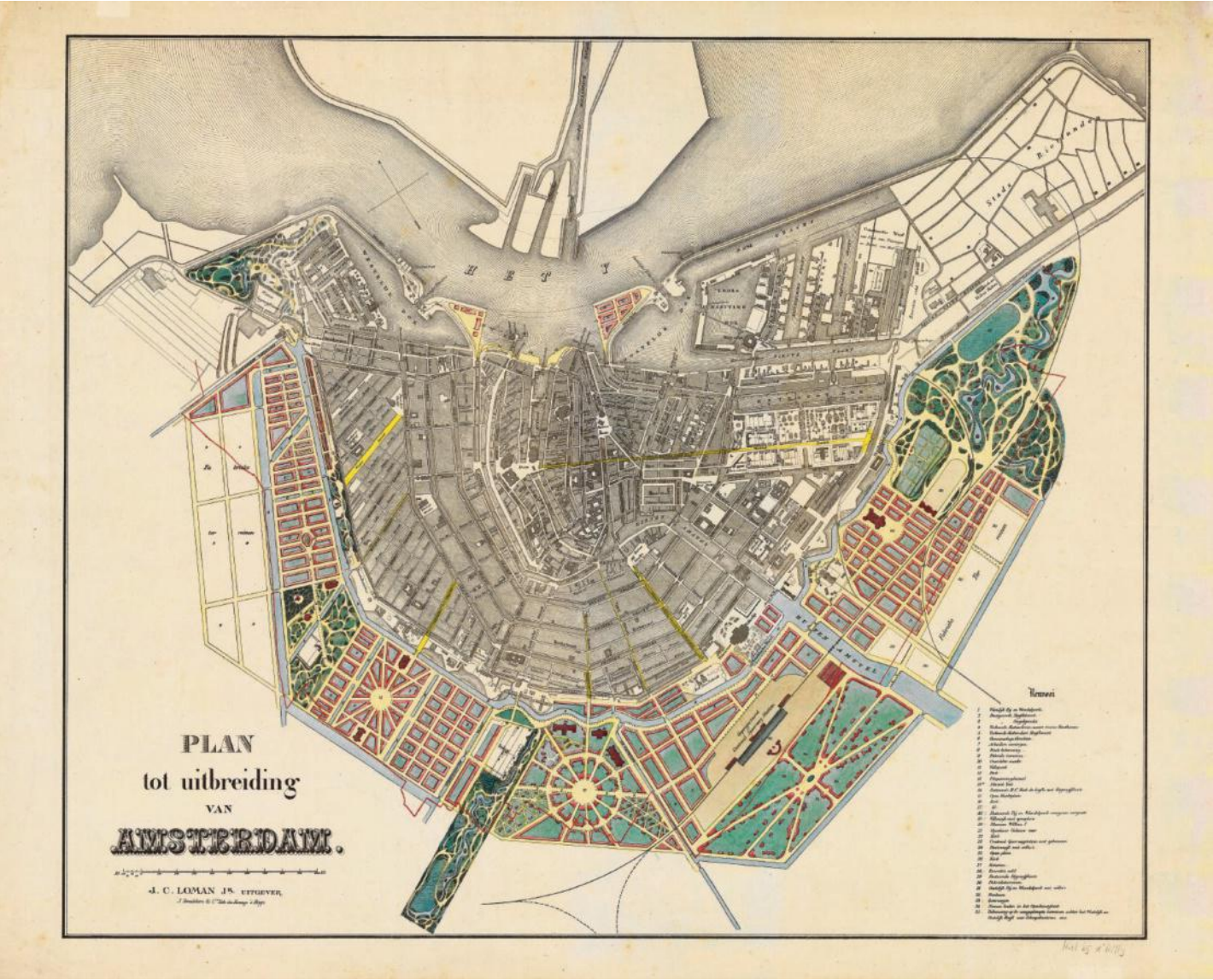
Zijn boek begint bij de oudste bekende plattegrond, ‘Gezicht op Amsterdam in vogelvlucht’ van Cornelis Anthonisz. uit 1538. We zien de stad een kleine eeuw vóór de grote sprong voorwaarts naar wereldhandelscentrum, maar het lijkt alsof de stad er nog geen enkel vermoeden van heeft, zo intiem en tegelijk sereen is de sfeer. „Het is alsof de stad zweeft”, schrijft Freriks. De enige verwijzing

naar de nabije toekomst is de opening naar het IJ. Die zal op talloze plattegronden nadien domineren. Met steeds een vergelijkbare voorstelling. De blik valt eerst op het Water oftewel het IJ - waaraan de stad alles dankt - en daarna op de straten, huizen en kerken, met vaak extra aandacht voor het Stadhuis en de Beurs, de iconen van de burgerwelvaart. De kleinschalige knusheid van weleer maakt plaats voor monumentaliteit, zelfbewustheid en machtsbesef - ook geïmpliceerd door plaatjes van mensen van kleur uit de koloniën op enkele kaarten. En het is dat beeld van het zeventiende-eeuwse Amsterdam dat heel lang overheerst en dat je ook op de kaarten terugziet, die lijken te willen imponeren. Dit was de stad totdat ze in de achttiende eeuw begon te vervallen, en zich als het ware los moest maken van de lange adem van haar glorieertijd (ze moest zo gezegd ontzeventiende-eeuwen).

Natuurlijk lukt dat afscheid van de roemrijke periode nooit helemaal, maar in de zogeheten tweede Gouden Eeuw, de tijd van industrialisatie en nieuwe handel tussen 1870 en 1930, begint de stad aan een tweede leven. Amsterdam groeit van 200.000 naar 400.000 inwoners en kent naast herenhuizen rijkdom ook nieuwe grootschalige armoede (vol hollen- en krotbewoners in wijken als De Jordaan en in de zogeheten Jodenhoek). Naast kaarten met megalomane plannen voor een brug over het IJ (al bedacht in 1857) verschijnen er nu ook plattegronden als de Cholera-kaart (1867) en de Waterverseringskaart (gemaakt in 1876 om de ergste stinkgrachten te dempen en de rest enigszins rein te houden).

De meest problematische plattegrond komen we tegen rond het midden van de twintigste eeuw, wanneer blijkt dat kaarten ook ongewenste waarheden verraden. Het gaat in dit geval om de zogenoemde stippenkaart uit februari 1942, waarop exact is vastgelegd waar de joden zich bevonden (elke stip stond voor tien Joodse inwoners), gemaakt door gemeentebesturen in opdracht van de bezetter ten dienste van de razzia’s en deportatie. De kaart laat ‘een sinistere schaduwzijde van de cartografie’ zien, die niets te maken heeft met de gebruikelijke trots en grandeur, schrijft Freriks.

De auteur vindt zijn toon weer in het vervolg, als hij de ‘stadsoorlogen’ beschrijft om het behoud van de oude binnenstad, die in het kader van de Cityvorming moest gesloopt omwille van toenemend verkeer en vooruitgang. En ook hier blijkt een kaart cruciaal: een protestplattegrondje op een affiche, dat hielp de tegenkrachten tegen de afbraak te mobiliseren. *Every picture tells a story* is het bekende gezegde, elke plattegrond openbaart een deel van de geschiedenis van Amsterdam. Zo blijkt uit het boek van de auteur die, zijn begeestering getrouw, zijn rondgang eindigt in een hoosboot met uiteraard ‘een waterkaart’ op schoot.

Plan van Niftrik uit 1867 over de uitbreiding van Amsterdam. BEELD ALLARD PIERSON UVA

COLOFON

Mediahuis NRC BV

Hoofdredacteur: Patricia Veldhuis
Algemeen directeur: Dominic Stas

Redactie

Vragen, opmerkingen of suggesties?

Mail naar

redactie@nrc.nl of ga

naar nrc.nl/contact.

Postadres: Postbus 20673,

1001 NR Amsterdam,

t.a.v. rubriek, redactie of

persoon.

T: **020 - 755 3000**

(algemene nummer)

Ingezonden brieven

Reageren op artikelen?

Stuur maximaal 250 woorden

naar **opinie@nrc.nl**.

Vermeld naam, adres en

tel. nummer.

Advertenties

T: **020 - 755 3049**,

E: sales@nrc.nl,

W: adverteren.nrc.nl

Familieberichten

T: **020 - 755 3052**

E: familieberichten@nrc.nl

NRCWebwinkel

E: [klantenservice@](mailto:klantenservice@nrcwebwinkel.nl)

nrcwebwinkel.nl

Bezorging en abonnementen

Wij streven ernaar NRC te

bezorgen voor 7.00 uur, op

zaterdag voor 9.00 uur.

W: nrc.nl/service,

T: **088-572 0572**

(ma-vr 8.00-17.00, za 9.00-

13.00)

Omgang persoonsgegevens

Mediahuis NRC BV legt

van abonnees en gebrui-

kers van online dienst-

verlening gegevens vast

voor de uitvoering van een

(abonnee)overeenkomst

en/of het verlenen van

diensten. Deze gegevens

kunnen worden gebruikt

om u te informeren over re-

levante producten en

diensten van Mediahuis

NRC BV (zie ook

nrc.nl/privacyverklaring).

Afmelden kan via

privacy@nrc.nl.

Auteursrecht

© NRC, 2025. Alle auteurs-

rechten en databankrechten

ten aanzien van (de inhoud

van) deze uitgave worden

uitdrukkelijk voorbe-

houden. Deze rechten

berusten bij Mediahuis

NRC BV c.q. de betreffen-

de auteur.

Zie voor de volledige tekst:

nrc.nl

Zo leest u de NRC waardering

●●●●● buitengewoon

●●●●○ zeer goed

●●●○○ goed

●●○○○ matig

●○○○○ zwak

PODIUMKUNSTEN

NEDERLANDS BalletGala 2025

Bloemenwals uit Jeroen Verbruggens
Notenkraker door Introdans
Foto ©Hans Gerritsen

Dansersfonds '79 opgericht door Han Ebbelaar & Alexandra Radius

In één avond kennismaken met de top van de Nederlandse dans

Het Dansersfonds van voormalig balletsterren Alexandra Radius en Han Ebbelaar organiseert voor de zevenentwintigste keer het **Nederlands Balletgala op 24 november in DeLaMar Amsterdam**. Tijdens deze bijzondere benefietavond schitteren alle grote Nederlandse dansgezelschappen op één podium – een unieke gelegenheid om het beste van de Nederlandse dans te beleven. Met uw aanwezigheid steunt u niet alleen jong én bewezen Nederlands danstalent, maar geniet u ook van een avond vol ontroering, elegantie en topklasse danskunst. Een feest voor iedereen die de dans een warm hart toedraagt!

Met medewerking Het Nationale Ballet, Nederlands Dans Theater, Introdans, Scapino Ballet Rotterdam, Conny Janssen Danst en Junior Company van Het Nationale Ballet i.s.m. Nationale Balletacademie.

24 november | 19.30 uur
DeLaMar, Amsterdam

Mis deze unieke avond niet en steun het fonds!
Reserveer uw kaarten via dancersfonds.nl of delamar.nl.

Tijdens deze feestelijke gala-avond geniet u van de absolute hoogtepunten uit de Nederlandse dans. **Nederlands Dans Theater** brengt Marco Goeckes *Woke Up Blind* en **Introdans** betovert met fragmenten uit Jeroen Verbruggens *De Notenkraker*. **Scapino Ballet Rotterdam** laat met Nanine Linings *Anima Obscura* zien hoe intens en beeldschon dans kan zijn. Ook **Het Nationale Ballet** en de **Junior Company** schitteren met diverse choreografieën vol energie en verfijning. Introdans verrast bovendien met David Parsons' iconische solo *Caught*. En dat is nog niet alles: er zijn optredens van **Conny Janssen Danst** en de studenten van de **Nationale Balletacademie**. Op film ziet u Radius en Ebbelaar zelf nog één keer schitteren in Nils Christes prachtige duet *Duo Concertant*.

DIE DREIGROSCHENOPER

KURT WEILL & BERTOLT BRECHT

Muzikaal theater dat vervoert,
opzweept en nazindert!

Een co-productie van:

OPERA
ZUID

t theater
aan het vrijthof

PHIL
ZUID

p/z

RÉGIE
Servé Hermans

MUZIKALE LEIDING
Enrico Delamboy

ORKEST
Philzuid

TOURNEE: 14 NOV. > 14 DEC '25
INFO & TICKETS: [OPERAZUID.NL](https://operazuid.nl)